

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

СПАДКОВЕ ПРАВО

Навчальний посібник

Колектив авторів

Керівник авторського колективу –
кандидат юридичних наук, доцент
Нестерцова-Собакарь О.В.

Дніпро
2018

УКД 347.65
С 71

*Ухвалено до друку науково-методичною радою
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
протокол № 3 від 16.11.2017*

РЕЦЕНЗЕНТИ: к.ю.н., доцент **Коваленко Н.В.** – доцент кафедри цивільного та господарського права Національного гірничого університету; **Пугач А.В.** – адвокат.

С 71 Спадкове право: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / кол. авт. ; кер.авт. кол, канд. юрид. наук, доц. **Нестерцова-Собакарь О.В.** – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр.справ. 2017. – 164 с.

ISBN 978-617-7665-17-4

Навчальний посібник підготовлено відповідно до навчальної програми з курсу «Спадкове право». В ньому, з урахуванням сучасних досягнень юридичної науки чітко та послідовно викладені основні положення законодавства України з основ спадкового права. Зручність та системність посібника дозволить використати його при підготовці до семінарських та практичних занять, складання заліків та іспитів.

Розраховано на студентів, курсантів та викладачів вищих навчальних закладів юридичного профілю, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями спадкового права.

Авторський колектив:

Нестерцова-Собакарь О.В., канд. юрид. наук, доцент – тема 1, § 1; **Янкова І.В.** - тема 1, § 2; **Аксютіна А.В.** – тема 1, § 3; **Поліщук М.Г.** – тема 1, § 4; **Новосад А.С.**, канд.юрид.наук, доцент – тема 2, §§ 3-4; **Дзюба І.В.** – тема 2, § 4; тема 4, § 3; **Андрієвська Л.О.** – тема 2, § 5, тема 4, § 5; **Карпенко Р.В.** – тема 3, §§ 1-3; **Алфьорова Т.М.**, канд.юрид.наук, доцент – тема 3, §§ 4-6; **Свистун Л.Я.**, канд. юрид. наук, доцент – тема 4, §§ 1-2; **Черкез Д.Л.** – тема 4, § 4; **Кахович О.О.**, канд. наук з держ. управ., доцент – тема 5, §§ 1-3; **Тимченко Л.М.** – тема 4, § 4; **Приловський В.В.**, – тема 6, §§ 1-5; **Калініченко З.Д.**, канд. екон. наук, доцент – тема 7, §§ 1-4.

ISBN 978-617-7665-17-4

УДК 347.65

© ДДУВС, 2018
© Автори, 2017

ЗМІСТ

Передмова.....	5
ТЕМА 1. Теоретичні основи спадкового права та процесу.	
Спадкові правовідносини	6
§1. Поняття, предмет спадкового права і процесу	6
§2. Принципи спадкового права.....	9
§3. Джерела спадкового права.....	12
§4. Елементи спадкових правовідносин.....	14
ТЕМА 2. Відкриття спадщини. Склад спадщини	16
§1. Поняття відкриття спадщини та правове значення.....	16
§2. Поняття та значення часу відкриття спадщини.....	20
§3. Поняття та значення місця відкриття спадщини.....	26
§4. Повідомлення спадкоємців про відкритті спадщини, органи та їх повноваження	28
§5. Склад спадщини	30
ТЕМА 3. Спадкування за заповітом	33
§1. Правові наслідки визнання заповіту недійсним.....	33
§2. Право на заповіт та його реалізація в сучасних умовах.....	49
§3. Принцип свободи заповіту, його реалізація в сучасних умовах.....	57
§4. Проблеми спадкового договору.....	63
§5. Посвідчення спадкового договору та договору довічного утримання	69
§6. Договір довічного утримання як вид правочину	71
ТЕМА 4. Спадкування за законом	74
§1. Юридичний склад спадкування за законом.....	74
§2. Відмінність спадкування за законом від спадкування за заповітом.....	77
§3. Черги спадкоємців за законом та їх склад.....	79
§4. Зміна черговості при спадкуванні за законом.....	84
ТЕМА 5. Реалізація спадкових прав	90
§1. Порядок прийняття спадщини	90
§2. Відмова від прийняття спадщини.....	94
§3. Правові наслідки прийняття відмови від прийняття спадщини	96
§4. Усунення від права на спадкування.....	98
§5. Порядок визнання спадщини відумерлою.....	106

ТЕМА 6. Охорона та поділ спадкового майна	110
§1. Підстави для вжиття заходів з охорони спадкового майна	110
§2. Заходи по охороні і управлінню спадковим майном.....	114
§3. Управління спадковим майном.....	120
§4. Поділ спадкового майна.....	124
§5. Відповідальність спадкоємців по боргах спадкодавця.....	129
ТЕМА 7. Оформлення права на спадщину	134
§1. Загальні положення щодо оформлення права на спадщину	134
§2. Процесуальні особливості видачі свідоцтва про право на спадщину ...	143
§3. Спадкова справа	150
§4. Внесення змін до свідоцтва про право на спадщину. Скасування свідоцтва	156
Список рекомендованих джерел.....	159

ПЕРЕДМОВА

Спадкове право – один із найскладніших та найцікавіших із наукової точки зору інститутів цивільного права, в якому відбиваються не тільки політичні, економічні та соціальні аспекти життя суспільства, а й родинні та шлюбні відносини. На спадкові правовідносини суттєво впливає рівень життя населення, звичаї, традиції та такі цінності людства як гуманність, справедливість, добросовісність, розумність тощо. Спадкове право посідає особливе місце в системі цивільного права. Виникнення права власності і розвиток шлюбно-сімейних відносин у суспільстві зумовили потребу відповіді на питання щодо долі майна, яке залишається після смерті людини. Спадкування, як і будь-який інший соціальний феномен, виконує не лише покладені на нього суспільно корисні функції. Можливість визначити долю майна після смерті і передати його в спадщину є однією з найважливіших гарантій стабільності відносин приватної власності. Принципове значення для будь-якого суспільства має конкретне вирішення питання про участь громадян у справедливому розподілі майнових благ і долю таких благ після їх смерті. Не викликає сумніву думка про те, що норми спадкового права є справжнім показником ступеня культури епохи. Вивчення дисципліни «Спадкове право» має важливе значення для підготовки юристів вищої кваліфікації. Пропонований навчальний посібник у систематизованому вигляді знайомить студентів з основами спадкового права та загальними характеристиками його основних інститутів.

Навчальний посібник буде корисним студентам, аспірантам і викладачам вищих навчальних закладів, а також стане у нагоді практичним працівникам і всім, хто цікавиться питаннями спадкового права.

ТЕМА 1. Теоретичні основи спадкового права та процесу. Спадкові правовідносини

ПЛАН

1. Поняття, предмет спадкового права і процесу.
2. Принципи спадкового права.
3. Законодавство, що регулює спадкові правовідносини.
4. Елементи спадкових правовідносин.

1. Поняття, предмет спадкового права і процесу.

Характерною ознакою сучасного періоду розвитку України є наступ приватної власності. Ця обставина неминуче зумовлює зростання ролі спадкування як засобу набуття права приватної власності.

Спадкове право, як і будь-яка галузь права, явище надбудовного характеру. На нього безпосередньо впливає форма власності на засоби виробництва. Сучасне цивільне право – це яскравий приклад поступового переходу від домінування державної власності на засоби виробництва до утвердження засад приватності у праві власності.

Спадкове право традиційно визначають як сукупність норм, що регламентують порядок переходу майна (майнових прав) померлого до іншої особи в установленому законом порядку¹.

О.С.Іоффе *під спадковим правом* розуміє сукупність норм, що регулюють викликані смертю громадянина відносини щодо безпосереднього та універсального наступництва в належних йому майнових та необхідних для їх здійснення особистих немайнових правах і обов'язках².

Розглядаючи спадкове право як один із інститутів цивільного права, в якому мають визначатися межі дозволеної поведінки суб'єктів спадкових правовідносин, що закріплені законодавством України, Є.І.Фурса, водночас, наголошує на тому, що додаткове регламентування

¹ Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. – М.: Юрид. лит., 1967. – С. 4; Дроников В.К. Наследственное право Украинской ССР. – К.: Вища шк., 1974. – С. 3; Коваленко Т.П. Основні питання радянського спадкового права. – К., 1971. – С. 3; Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ю.О. Заїка. – К., 2007. – С. 18.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. – Ч. III. – Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – С. 283.

спадкових прав відбувається саме у межах спадкового процесу, під яким розуміють регламентовані законодавством юридично вагомі дії повноважних осіб, які зумовлені переходом прав померлої особи до інших осіб³.

Деякі вчені роблять наголос спадковому праві як сукупності правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі смертю фізичної особи та переходом її прав і обов'язків до інших осіб у порядку правонаступництва⁴.

Акцентуючи увагу на універсальному і сингулярному порядку переходу цивільних прав і обов'язків при спадкуванні, В.В.Васильченко, визначає **спадкове право як підгалузь цивільного права**, що являє собою сукупність встановлених державою норм, які регулюють відносини з приводу переходу визначених законом цивільних прав і обов'язків фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) у порядку універсального та сингулярного правонаступництва⁵.

Спадкове право – це один з найдавніших інститутів цивільного права. Воно являє собою систему (сукупність) встановлених державою норм, що регулюють відносини, предметом яких є перехід визначених законом цивільних прав та обов'язків фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) в порядку універсального наступництва.

Попри розмаїття наведених визначень, у будь-якому випадку **ознаками спадкового права** виступають:

- перехід майнових прав і обов'язків померлого громадянина до його правонаступників;
- межі правонаступництва, зміст прав і обов'язків, які переходять у порядку правонаступництва, визначені в законі;
- порядок правонаступництва визначається законодавцем;
- правонаступника визначає правопопередник, а за **відсутності** його волевиявлення – законодавець.

³ Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. Теорія і практика: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2002. – С. 7-9.

⁴ Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саниахметова. – К.: Істина, 2005. – С. 742; Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб. пособ. – К.: А.С.К., 2001. – С. 799; Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право Украины: Учебник. – Изд. 2-е. – Х.: ООО "Одиссей", 2005. – С. 896.

⁵ Васильченко В.В. Визначення поняття спадкового права в об'єктивному значенні // Юрид. вісник. – 2003. – № 3. – С. 118; Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ю.О. Заїка. – К., 2007. – С. 19.

Предметом спадкового права виступають суспільні відносини, що виникають виключно за наявності такої обов'язкової умови як смерть фізичної особи і наявність у неї майнових прав та обов'язків. За відсутності об'єкта спадкового правонаступництва неможливе і саме правонаступництво. Тобто предметом спадкового права є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з переходом окремих прав та обов'язків померлої особи до її правонаступників⁶.

Права й обов'язки спадкодавця, що входять до складу спадщини переходять до спадкоємців як єдине ціле, тобто, має місце **«універсальне правонаступництво»**. Від універсального правонаступництва відрізняють **«правонаступництво сингулярне»**, при якому до спадкоємця переходить не вся сукупність прав і обов'язків спадкодавця, а лише певні його права (або обов'язки). Наприклад, якщо заповітом спадкодавця поклав на спадкоємця обов'язок передати якусь з отриманих у спадщину речей у користування третій особі, то ця третя особа буде сингулярним правонаступником і до того ж одержує відповідні права не безпосередньо від спадкодавця, а через спадкоємця⁷.

Смерть фізичної особи припиняє її правоздатність і відкриває спадщину. Людина перестає існувати фізично, але значна кількість цивільних відносин, в яких вона була носієм прав та обов'язків, переходять до інших осіб.

Ключовим у теорії спадкового права є поняття **спадкування**, оскільки саме його зміст визначає і зміст похідних від нього термінів: **«спадщина»**, **«спадкові правовідносини»**.

Стаття 1216 ЦК України визначає **спадкування** як перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Сукупність правових норм, які регулюють умови і порядок спадкування, є підгалуззю цивільного законодавства, який іменується **«спадковим правом»** або **«правом спадкування»**.

Внаслідок цього поняття **«право спадкування»** можна розглядати у двох значеннях: об'єктивному та суб'єктивному.

Право спадкування у об'єктивному сенсі – це сукупність правових норм, які регламентують відносини спадкування (спадкові відносини), зокрема, визначають порядок та межі переходу прав і обов'язків від померлої особи до спадкоємців та інших осіб; припинення особистих прав і обов'язків тощо. *За своєю сутністю воно збігається з поняттям*

⁶ Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ю.О. Заїка. – К., 2007. – С. 20.

⁷ Цивільне та сімейне право України : підруч. / За ред. Харитоновна Є.О., Голубевої Н.Ю. – К. : Правова єдність, 2009. – С. 868.

«спадкове право».

Право спадкування у суб'єктивному сенсі – це право учасника цивільних відносин бути спадкоємцем після смерті фізичної особи. Це складне суб'єктивне право охоплює низку правомочностей, що з'являються у спадкоємця у зв'язку з відкриттям спадщини (право на прийняття спадщини, право на розподіл спадкоємцями спадкової маси, право на підтвердження законності набуття спадкового майна тощо). *За своєю сутністю воно збігається з поняттям «право на спадкування».*

Спадкування – це цілий комплекс самостійних, але водночас взаємопов'язаних між собою правовідносин: правовідносин, що виникають із факту відкриття спадщини; правовідносин, що виникають відносно охорони спадкового майна; правовідносин із факту прийняття чи відмови від спадщини; правовідносин щодо виконання заповіту тощо⁸.

Тому не випадково, право спадкування тісно пов'язане саме з правом власності, оскільки спадкування дозволяє власнику реалізувати своє право щодо розпорядження майном, є одним із найпоширеніших засобів набуття права власності і слугує його охороні⁹.

2. Принципи спадкового права.

Принципи спадкового права становить сукупність таких загальних засад, на яких здійснюється спадкування. Принципами спадкового права є:

1. Свобода волевиявлення спадкодавця і спадкоємців (свобода спадкування). Правоздатний спадкодавець у будь-який час має можливість скласти заповіт на все майно чи його певну частку, змінити заповіт чи скасувати або не складати заповіт взагалі. Саме спадкодавець визначає коло своїх спадкоємців, серед яких він може назвати не лише своїх близьких та родичів, а і будь-яку сторонню фізичну чи юридичну особу або державу. Вираз і зміст волі спадкодавця цілком залежить від нього самого. Даний принцип певною мірою протиставляється принципу свободи заповіту, надаючи спадкоємцю можливість погодитись на спадкування або відмовитись від нього, а у випадку

⁸ Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: Монографія. 2-е вид. – К.: КНТ, 2007. – 288 с.; Фурса Є. Спадкування з іноземним елементом: порівняльний аспект, теорія і практика // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 4(98). – С. 91.

⁹ Нелін О. «Двір» («дворище») в сімейній і соціальній організації українського соціуму та у спадковому праві України (XI – XIX ст.) // Юридична Україна. – 2014. – № 4. – С. 4.

закликання одночасно за кількома підставами (за заповітом і за законом або в порядку спадкової трансмісії тощо) - прийняти спадщину на будь-якій з підстав на його розсуд, а, може, домовитись з іншими спадкоємцями про зміну розміру часток у спадщині тощо¹⁰.

2. Універсальність спадкового правонаступництва. Суть цього принципу полягає в тому, що акт прийняття спадщини поширюється на всю спадщину, де б вона не була і в чому б не полягала, складалася б винятково з прав, чи лише з обов'язків. Предметом універсального правонаступництва є вся сукупність прав і обов'язків правопередника, яка переходить до його правонаступників. У ст.ст. 1218-1219 ЦК України законодавець визначає склад спадщини. Спадкоємці набувають усіх прав та обов'язків, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Особливості спадкування окремих видів майна (право на одержання сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві) визначено в ст. 1227 ЦК України. Спадщина не приймається по частках. Єдиним винятком з цього правила є можливість спадкоємця відмовитися від обов'язків правонаступника за договором довічного утримання (ст. 757 ЦК України)¹¹.

3. Послідовність (черговість) закликання до спадщини при спадкуванні за законом. Переважне право розподілити спадщину надано спадкодавцеві; якщо ж він своїм правом не скористався, то законодавець закликає до спадкування спадкоємців послідовно в порядку чергу, причому спадкоємці другої черги можуть набути спадщину лише за умови відсутності спадкоємців першої черги.

Суть цього принципу, який закріплено у ст. 1258 ЦК України, полягає в тому, що спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергово.

Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття, крім випадків, встановлених статтею 1259 ЦК України. Зокрема, *по-перше, черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини.* Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не

¹⁰ Канюк Н.М. Класифікація принципів спадкування // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 4. – с. 154.

¹¹ Паливода А.В., 2015. – С. 374, 376, 239. Цивільний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 3 груд. 2015 р. – К. :

бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині;

по-друге, згідно ч. 2 ст. 1259 ЦК України фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Виняток з цього правила має місце також при спадкуванні спадкоємцями, які закликаються до спадкування за правом представлення. Так, наприклад, згідно статті 1266 ЦК України внуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини. Водночас при спадкуванні по прямій низхідній лінії право представлення діє без обмеження ступеня споріднення.

4. Рівність спадкових часток при спадкуванні (рівність спадкоємців) за законом. Незалежно від віку, статі, родинних чи сімейних зв'язків, соціального становища спадкоємці однієї черги отримують право на спадщину в рівних частках. Це положення дістало відображення у ст. 1267 ЦК України, в якій закріплено правило, що частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними. Виняток з цього правила має місце при спадкуванні спадкоємцями, які закликаються до спадкування за правом представлення (ст. 1266 ЦК України).

5. Захист непрацездатних родичів і членів сім'ї заповідача (забезпечення прав та інтересів обов'язкових спадкоємців). Суть цього принципу полягає в тому, що спадкування серед інших виконує і соціально-забезпечувальну функцію. Так, згідно статті 1241 ЦК України малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Держава ніколи не погодиться з тим, щоб за наявності спадкового майна заповідача, особи, яких спадкодавець утримував чи повинен був утримувати за своє життя, залишалися без допомоги після його смерті. Цей принцип перебуває в єдності з попереднім, вони урівноважують один одного, а визначення їх оптимального співвідношення є важливим завданням законодавця.

6. Принцип сімейно-родинного характеру спадкування. Враховує не тільки дійсну, а й припустиму волю спадкодавця і полягає у тому, що

якщо спадкодавець не залишив заповіт, то закон встановлює коло спадкоємців і порядок спадкування з урахування припустимої волі законодавця, до спадкування закликають найближчу до спадкодавця особу. Коло спадкоємців за законом визначає законодавець залежно від ступеня родинності та сімейних відносин. Саме на цих основних засадах і відбувається регулювання спадкових відносин. Правильне застосування конкретних норм спадкового законодавства можливе лише за умови врахування загальних принципів цієї складової цивільного законодавства.

7. Принцип охорони спадщини від протиправних посягань (охорони спадщини від будь-яких протиправних чи аморальних посягань). Втілюється у закріпленні законом можливості вжиття заходів щодо збереження спадкового майна. Згідно статті 1283 ЦК України охорона спадкового майна здійснюється в інтересах спадкоємців, відкаждодержувачів та кредиторів спадкодавця з метою збереження його до прийняття спадщини спадкоємцями або набрання законної сили рішенням суду про визнання спадщини відумерлою. Охорона спадкового майна триває до закінчення строку, встановленого для прийняття спадщини, або набрання законної сили рішенням суду про визнання спадщини відумерлою. Крім того, якщо спадкування здійснюється не лише за заповітом, а й за законом, виконавець заповіту, якого призначив спадкодавець, зобов'язаний вжити заходів щодо охорони всієї спадщини (ст. 1284 ЦК України).

Наведені засади спадкового права є принципами приватного права, однак це не виключає наявності публічних інтересів. У стабільності інституту спадкування зацікавлені не лише громадяни, а і держава в цілому, оскільки приватні інтереси в цьому випадку тісно пов'язані із мораллю суспільства і безпекою держави в цілому¹².

3. Джерела спадкового права.

Формою вираження спадково-правових норм, що мають загальнообов'язковий характер, є **джерела спадкового права**. Будучи інструментом, за допомогою якого воля законодавця чи уповноваженого ним органу стає обов'язковою для виконання, джерелом права прийнято вважати офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, що виходять від держави чи визнані нею і мають юридичне зага-

¹² Заїка Ю.О. Спадкове право України : Навч. посіб. – К.: Істина, 2006. – С. 16-18.

льнообов'язкове значення¹³.

Найпоширенішим в Україні видом джерел права є нормативно-правові акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які встановлюють (санкціонують) правові норми, розраховані на багаторазове застосування у процесі регламентації суспільних відносин.

Джерелами спадкового права є нормативно-правові акти, які містять загальнообов'язкові правові вимоги, норми, правила, що регулюють суспільні відносини, предметом яких є перехід визначених законом цивільних прав та обов'язків фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) в порядку універсального наступництва.

Джерела спадкового права характеризуються загальними рисами, такими як:

- вони видаються в межах повноважень відповідних суб'єктів правотворчості;
- повинні відповідати нормативним положенням актів, що видані вищестоящими органами;
- розраховані на багаторазове застосування;
- мають загальнообов'язковий характер;
- адресовані невизначеному колу суб'єктів;
- їх виконання забезпечене примусовою силою держави.

Основу спадкового законодавства становить *Конституція України* (ч. 1 ст. 4 ЦК України), яка наділена вищою юридичною силою і може бути застосована безпосередньо до врегулювання спадкових правовідносин, оскільки є нормативно-правовим актом прямої дії.

Як джерела спадкового права виступають і *міжнародні акти* (зокрема, міжнародні договори, конвенції тощо). Однак, для визнання за міжнародним договором правової природи джерела права потрібно, щоб згода на його обов'язковість була надана Верховною Радою України. При цьому він носить вищу юридичну силу, порівняно з законами України, тобто якщо у чинному міжнародному договорі, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом спадкового законодавства, то застосовуються правила відповідного міжнародного договору (ст. 10 ЦК України). *Прикладом міжнародних актів, як джерел спадкового права, є Конвенція про колізії законів, які стосуються форми заповітів від 05.10.1961 р., Конвенція Міжнародної комісії з цивільного стану щодо констатації*

¹³ Скаун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 334.

достовірних смертей від 14.09.1966 р., Конвенція відносно міжнародного управління майном осіб, які померли від 02.10.1973 р., Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 р. та ін.

Основним актом спадкового законодавства України є **Цивільний кодекс України**, 6 книга якого присвячена спадковому праву. Книга 6 ЦК України поділяється на 7 глав: Глава 84. Загальні положення про спадкування; Глава 85. Спадкування за заповітом; Глава 86. Спадкування за законом; Глава 87. Здійснення права на спадкування; Глава 88. Виконання заповіту; Глава 89. Оформлення права на спадщину; Глава 90. Спадковий договір.

Структура Книги 6 ЦК України має загальні положення, відображає право власника розпорядитися своїм майном після його смерті (інститут спадкування за заповітом передуює інституту спадкування за законом). У спадкове право введено ряд суттєвих новел щодо його суб'єктів, волевиявлення заповідача, диференціації спадкоємців за законом на п'ять черг, змінено підходи до прийняття спадщини, введено інститут спадкового договору.

Ще одним поширеним джерелом спадкового права є також і **інші закони, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК України**. Закон є нормативно-правовим актом представницького вищого органу державної влади (або громадянського суспільства – безпосередньо народу), який регулює найважливіші питання суспільного життя, встановлює права і обов'язки громадян, має вищу юридичну чинність і приймається з дотриманням особливої законодавчої процедури¹⁴. Серед таких у спадковому праві можна назвати Закони України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право» тощо.

До спадкового законодавства відносять також і низку **підзаконних актів**, які, хоча і стоять за ієрархією нижче Конституції, міжнародних договорів та законів, проте, за певних обставин також є джерелами спадкового права. Підзаконні акти посідають важливе місце в системі правового регулювання, забезпечуючи виконання законів шляхом конкретизованого, деталізованого нормативного регулювання, всієї сукупності суспільних відносин¹⁵. Так, наприклад, спадкові правовідносини можуть регулюватись актами Президента України у випадках, встанов-

¹⁴ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 343.

¹⁵ Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : Учебник. Перевод с украинского / О.Ф. Скакун. – Харьков : Эспада, 2005. – С. 498.

лених Конституцією України (ч. 3 ст. 4 ЦК України).

Актами спадкового законодавства є **також постанови та декрети Кабінету Міністрів України**, які не можуть суперечити положенням ЦК України або іншому закону (ч. 4 ст. 4 ЦК України), серед яких *декрет Кабінету Міністрів України від 21.01.1993 р. «Про державне мито», постанови Кабінету Міністрів України від 6 липня 2006 р. «Про внесення змін до Порядку посвідчення заповітів і доручень, прирівнюваних до нотаріально посвідчених», від 31.01.2007 р. «Про затвердження Порядку надання допомоги на поховання деяких категорій осіб виконавцю волевиявлення померлого або особі, яка зобов'язалася поховати померлого», від 11.05.2011 р. «Про затвердження Порядку державної реєстрації заповітів і спадкових договорів у Спадковому реєстрі» та ін.*

До джерел спадкового права також відносять і **нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, але лише у випадках і в межах, встановлених Конституцією України, ЦК України та іншими законами** (ч. 5 ст. 4 ЦК України), зокрема: *постанова Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності від 16.11.2011 р. № 55 «Про встановлення розміру допомоги на поховання», накази Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України», від 11.11.2011 р. № 3306/5 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування», від 24.07.2008 № 1269/5 «Про затвердження Інструкції з ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян», від 18.10.2000 р. № 52/5 «Про затвердження Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні», від 18.05.2006 р. № 188/43/5 «Про затвердження Порядку передання відділами реєстрації актів цивільного стану органам праці та соціального захисту населення інформації про громадян, які померли», від 07.07.2011 р. № 1810/5 «Про затвердження Положення про Спадковий реєстр» тощо.*

Окреме місце серед джерел спадкового права займає **спадковий договір**. При цьому, навіть попри те, що договір є індивідуальним правовим актом, законодавець дозволяє при укладенні договору врегулювати не лише відносини, які не врегульовані актами цивільного законодавства, а також і відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд (ч. 2, 3 ст.8 ЦК України).

4. Елементи спадкових правовідносин

Для розгляду поняття складу спадкових правовідносини треба надати характеристику щодо його елементного складу, а саме надати пояснення елементів спадкових правовідносин. А саме розкрити поняття: *суб'єкт, об'єкта зміст спадкових правовідносин.*

Зміст спадкових правовідносин можна розглядати як сукупність прав та обов'язків суб'єктів. Реалізація спадкового права є по суті реалізацією конституційних прав особи, щодо права володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї власності, результатами своєю інтелектуальної, творчої діяльності.

Розглянемо суб'єкт та суб'єктивний склад правовідносин. До **суб'єктів** спадкових правовідношень відносять *заповідача (спадкодавця), та спадкоємця.* Заповідач має право на випадок своєї смерті шляхом вчинення заповіту розпоряджатися своєю власністю – спадщиною до складу якої законом віднесені усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Заповіт за Цивільним кодексом України має право складати фізична особа з повною цивільною дієздатністю на момент складання заповіту, а не до чи після вчинення цього діяння. *Згідно з ч. 1 ст. 34 ЦК України повну цивільну дієздатність набуває та фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття).* Заповідач має право призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин; заповідач має право на визначення обсягу спадщини, що має спадкуватися за заповітом, на заповідальний відказ, на покладення на спадкоємця інших обов'язків, а також право на скасування заповіту тощо .

Але розгляд суб'єктів спадкового права без надання характеристики спадкоємця, був би не повний. *Так відповідно до ст. 1222 ЦК України спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин. Відповідно до ст. 2 ЦК України такими учасниками є також держава, територіальна громада.*

Суб'єктами відносин спадкування виступають *спадкоємці,* хоча спадкове право визначає правовий статус й інших суб'єктів: кредиторів та боржників спадщини, відказоодержувачів, виконавця заповіту тощо.

Оскільки згідно з нормою ст. 1222 ЦК спадкування здійснюється за заповітом і за законом, то можна виділити два види суб'єктів спадкування:

- 1) спадкодавці за законом;
- 2) спадкодавці за заповітом.

Поняття **«спадкоємець»** яке використовується у спадковому законодавстві, вживається в таких значеннях:

- 1) суб'єкт, який безпосередньо закликається до спадкування за заповітом або законом має право прийняти спадщину або не прийняти її (частини 1, 3 ст. 1268, ч. 1 ст. 1269 ЦК України);
- 2) суб'єкт, право спадкування якого залежить від певних обставин, передусім від неприйняття спадщини іншими спадкоємцями (спадкоємець за законом наступних черг за наявності спадкоємців попередніх черг, спадкоємець за правом представлення, підпризначений спадкоємець);
- 3) суб'єкт, який реалізував належне йому право на спадкування, тобто прийняв спадщину (статті 1278-1282 ЦК України);

Суб'єктивний склад відображає правовий статус учасників правовідношення, тому без його розкриття буде неможливо розкриття правового статусу правовідносин, та елементів правового статусу взагалі. Таким чином до осіб які є суб'єктами спадкових правовідношень належать як спадкоємці, тобто особи які за заповітом мають право прийняти, чи відмовитися від спадщини, так і спадкодавець, оскільки без такого суб'єкта та відповідної події (смерті або визнання його судом померлим) не може виникнути спадкові правовідношення. Також розглядаються і інші особи, які за законом чи розпорядженням спадкодавця приймають участь в утриманні чи збереженні спадкового майна. Це такі учасники як нотаріус, виконавець заповіту, кредитори боржники спадкодавця, які мають право захищати права та інтереси спадкоємців та спадкодавця.

Об'єктом спадкового наступництва згідно Цивільного кодексу України є *спадщина (спадкове майно, спадкова маса), тобто уся сукупність прав та обов'язків спадкодавця, в яких він перебував на момент своєї смерті, за умови, що вони за своєю природою не є віддільними від особи їх носія і здатні перейти до інших осіб.*

До об'єктів, які мають майновий характер, зокрема належать: садиби, жилі будинки, квартири, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, предмети особистого користування, земельні ділянки, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові суми, цінні папери, пайовий внесок члена житлово-, дачно-, гаражно-будівельного кооперативу, садівничого товариства, а також

інше майно споживчого й виробничого призначення.¹⁶ Але розглядаючи спадщину, також слід звернути увагу щодо об'єктів немайнового характеру, належать певні зобов'язання спадкодавця. Як приклад, можна розглянути виплату боргу, якщо спадкодавець мав борг перед кредиторами, в такому випадку право вимагати від них повернення боргу переходить до спадкоємців. Також до об'єктів немайнового характеру належить права в галузі інтелектуальної власності. Стаття 423 ЦК України наводить перелік особистих немайнових прав інтелектуальної власності:

- 1) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;
- 2) право перешкоджати будь-якому посяганню на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;
- 3) інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності не можуть відчужуватися (передаватися), за винятками, встановленими законом. Особисті немайнові права інтелектуальної власності належать творцеві об'єкта права інтелектуальної власності. У випадках, передбачених законом, особисті немайнові права інтелектуальної власності можуть належати іншим особам. Особисті немайнові права інтелектуальної власності не залежать від майнових прав інтелектуальної власності.¹⁷ Але не усі права та обов'язки немайнового характеру входять до складу спадкової маси, Права та обов'язки, нерозривно пов'язані з особистістю спадкодавця, не входять до складу спадкоємної маси.

Згідно статті 1219 Цивільного кодексу, права та обов'язки особи, які не входять до складу спадщини:

1. Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:
 - 1) особисті немайнові права;
 - 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами;
 - 3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим

¹⁶ Дзера О.В. С. Кузнецової Цивільне право України. – К.: Юрінком – Інтер, 2002. – С.933.

¹⁷ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003.- NN 40-44. - ст.356

ушкодженням здоров'я;

4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом;

5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника

У разі прийняття спадщини спадкоємцям слід пам'ятати про те, що вся спадкоємна маса повинна бути прийнята у повному обсязі, якщо інше не встановлено волею спадкодавця у заповіті. Це означає, що не можна прийняти лише права спадкодавця і не приймати обов'язки. Це саме стосується й прав на майно. Не може бути прийнята, наприклад, тільки квартира і не прийняте інше майно. Спадкоємець, який прийняв частину спадщини, вважається таким, що прийняв усю спадщину.

До складу спадщини входять всі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і які не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК України). Але якщо спадкоємець відмовляється від спадщини, то тим самим припиняє спадкові правовідносини, тому що спадкові правовідносини виникають лише з наявністю по перше вільного волевиявлення суб'єктів, по - друге надавши взаємну згоду на виникнення, зміни, та припинення. А так як спадкоємець не надає згоду на прийняття спадщини, тим самим не починає існування спадкових відношень. Але спадкові правовідносини мають місто на існування, тому що в такому разі спадкова маса, вся переходить до держави як до необхідного силу закону спадкоємця. А якщо наявні спадкові правовідносини, то зберігається і елементний склад правовідносин.

ТЕМА 2. Відкриття спадщини. Склад спадщини.

ПЛАН

1. Поняття відкриття спадщини та правове значення.
2. Поняття та значення часу відкриття спадщини.
3. Поняття та значення місця відкриття спадщини.
4. Повідомлення спадкоємців про відкриття спадщини, органи та їх повноваження.
5. Склад спадщини.

1. Поняття відкриття спадщини та правове значення

Під відкриттям спадщини слід розуміти настання таких юридичних фактів, з якими закон пов'язує припинення для спадкодавців та виникнення для спадкоємців спадкових правовідносин. *Відповідно до ст. 1220 ч.1 Цивільного кодексу України спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою.* Тобто, необхідною і достатньою для відкриття спадщини умовою визнається *смерть громадянина.* Разом з тим, закон пов'язує відкриття спадщини також із фактом оголошення особи померлою. Проте у будь-якому випадку (смерть чи оголошення особи померлою) документом, що встановлює факт відкриття спадщини (і підставою для видачі свідоцтва про право на спадщину) є *свідоцтво про смерть спадкодавця.*¹⁸

Зазначене ґрунтується на вимогах ст.49 ЦК, згідно з якою смерть особи є актом цивільного стану і підлягає обов'язковій державній реєстрації. п.3 ст.49 ЦК Державній реєстрації підлягають народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть.

Відкриття спадщини, згідно Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, обумовлює перевірку нотаріусом факту смерті, часу і місця відкриття спадщини. Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Тому враховуючи цей факт, що спадщина відкривається саме внаслідок смерті особи, нотаріус пере-

¹⁸ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003.- NN 40-44. - ст.356

віряє шляхом витребування від спадкоємця *свідоцтва про смерть*, виданого органом державної реєстрації актів цивільного стану. У разі неможливості пред'явлення спадкоємцями свідоцтва про смерть спадкодавця нотаріус повинен витребувати від органу державної реєстрації актів цивільного стану *копію актового запису про смерть спадкодавця або повний витяг з Державного реєстру актів цивільного стану громадян щодо актового запису про смерть*. Якщо смерть громадянина була зареєстрована на території іншої держави, нотаріусу подається відповідний документ, виданий компетентними органами іноземної держави, який є дійсним на території України за умови його легалізації, якщо інше не передбачено законом, міжнародними договорами України.¹⁹

До смерті громадянина за правовими наслідками прирівнюється оголошення особи померлою, а також встановлення судом факту смерті громадянина. Оголошення особи померлою внаслідок безвісної відсутності її правоздатності не припиняє. Якщо померлою оголошена особа, яка жива, вона своєї правоздатності не втрачає. Якщо ж померлою оголошена особа, якої немає в живих, то вона втрачає правоздатність вже з моменту дійсної смерті, а не з моменту оголошення її померлою судом. Те ж стосується і встановлення судом факту смерті. *Це має важливе правове значення, бо моментом відкриття спадщини є смерть фізичної особи, а це юридичний факт, на підставі якого виникає спадкове правовідношення.*²⁰

Процес відкриття спадщини продовжується з закликанням до спадкування осіб визначених в якості спадкоємців за законом або за заповітом і згідно цього виникає лише одне суб'єктивне право на прийняття спадщини або на відмову від її прийняття. Виникнення цього права відбувається автоматично, тобто незалежно від волі вказаних осіб імовірних спадкоємців, і зумовлюється фактом смерті спадкодавця, до якого завжди приєднуються інші юридичні факти – наявність спорідненості, перебування на утриманні протягом встановленого законом строку тощо.

Отже, спадкове правовідношення виникає з відкриттям спадщини. Останнє ж відбувається не саме по собі, а у зв'язку з настанням перерахованих вище фактів. Таким чином, ***відкриття спадщини це на-***

¹⁹ Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/ //Офіційний вісник України від 07.03.2012 р., № 17, стор. 66, стаття 632

²⁰ Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт.кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. –Т. 1. – 656 с.

стання тих юридичних фактів, якими обумовлюється виникнення спадкових правовідносин. Характерною рисою спадкових правовідносин є те, що підставою їх виникнення завжди виступає не один юридичний факт, а їх сукупність.

2. Поняття та значення часу відкриття спадщини

Відповідно до ст. 1220 Цивільного кодексу України (далі ЦК) спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Часом відкриття спадщини визнається згідно з ч. 2 вказаної статті день смерті особи або оголошення її померлою. Якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної або якщо кілька осіб, які могли б спадкувати одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що

*вони померли одночасно, а спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з них*²¹.

Момент смерті встановлюється на підставі певної сукупності біологічних показників, що свідчать про наявність незворотних змін в організмі людини. Людина вважається померлою з моменту, коли встановлена смерть її мозку. Смерть мозку означає повну і незворотну втрату всіх його функцій. Кожен факт смерті людини встановлюється консилиумом лікарів закладу охорони здоров'я або наукової установи після завершення процедури встановлення моменту смерті людини (смерті її мозку), та оформлюється акт констатації смерті людини на підставі діагностичних критеріїв смерті мозку за формою первинної облікової документації № 012/о, затвердженою наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23 вересня 2013 року № 821²². *Відповідно до Інструкції щодо заповнення та видачі лікарського свідоцтва про смерть (форма № 106/о), затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 № 545*²³ останнє видається такими закладами охо-

²¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

²² Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про встановлення діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини» від 23 вересня 2013 року № 821, зареєстрований в Міністерстві юстиції України від 14 жовтня 2013 р. за № 1757/24289 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1757-13>.

²³ Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 № 545 «Про затвердження Інструкції щодо заповнення та видачі лікарського свідоцтва про смерть (форма №

рони здоров'я: **лікарнями, амбулаторно-поліклінічними закладами, диспансерами, пологовими будинками, санаторіями, патологоанатомічними бюро, бюро судово-медичної експертизи.** Лікарське свідоцтво про смерть видається лікарем медичного закладу, що лікував померлого, на підставі спостережень за хворим і записів у медичній документації, які відображали стан хворого до його смерті, або патологоанатомом на підставі вивчення медичної документації і результату розтину. У разі, якщо смерть настала внаслідок дії зовнішніх факторів (травми, асфіксії, дії крайніх температур, електричного струму, отруєнь тощо), після штучного аборту, проведеного поза межами медичного закладу, смерті на виробництві, при раптовій смерті дітей першого року життя та інших осіб, які не перебували під медичним наглядом, померлих, особа яких не встановлена, а також у тих випадках, коли є підозра на насильницьку смерть, лікарське свідоцтво про смерть видається судово-медичним експертом після розтину. У виняткових випадках лікарське свідоцтво про смерть може бути видано лікарем, який встановив смерть тільки на підставі огляду трупа (при відсутності ознак або підозри на насильницьку смерть) та даних медичної документації про наявність у померлого при житті хвороб, які в своєму перебігу могли призвести до настання смерті. Отримавши лікарське свідоцтво про смерть, родичі померлого повинні відповідно до Правил державної реєстрації актів Міністерством юстиції України від 18.10.2000 № 52/5²⁴ подати заяву про державну реєстрацію смерті не пізніше трьох днів з дня настання смерті чи виявлення трупа до органу державної реєстрації актів цивільного стану за останнім місцем проживання померлого, за місцем настання смерті чи виявлення трупа або за місцем поховання. Складений актовий запис про смерть включається до книги державної реєстрації смерті за поточний рік, якщо з часу настання смерті не минуло одного року, або до книги поновлених актових записів цивільного стану за поточний рік, якщо минуло більше року. *Після державної реєстрації смерті відділ державної реєстрації актів цивільного стану видає витяг з Державного реєстру актів цивільного стану громадян про смерть для отримання допомоги на поховання.*

Складнішою є **процедура оголошення фізичної особи померлою.**

106/о)», зареєстрований в Міністерстві юстиції України 25 жовтня 2006 р. за N 1152/13026 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1152-06

²⁴Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні» від 18.10.2000 № 52/5, зареєстрований 18 жовтня 2000 р., № 719/4940 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00>.

*Відповідно ст. 46 Цивільного кодексу України фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом **трьох років**, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, - протягом **шести місяців**, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру - протягом **одного місяця** після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу **двох років** від дня закінчення воєнних дій.*

Оголошення фізичної особи померлою відбувається тільки у судовому порядку. У цьому разі днем смерті особи буде вважатися день набрання законної сили рішенням суду, але якщо особа пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями, то ця особа може бути оголошена померлою від дня її вірогідної смерті. Порядок оголошення фізичної особи померлою визначається Цивільним процесуальним кодексом України²⁵ (далі ЦПК) в межах окремого провадження. Так відповідно до глави 4 розділу IV ЦПК заява про оголошення фізичної особи померлою подається до суду за місцем проживання заявника або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місцеперебування якої невідоме, або за місцезнаходженням її майна. Для розгляду справи про встановлення факту смерті у суді відділ державної реєстрації актів цивільного стану на прохання заявника складає письмову відмову у проведенні державної реєстрації смерті, у якій викладає причини неможливості проведення такої реєстрації. Суд встановлює осіб (родичів, співробітників тощо), які можуть дати свідчення про фізичну особу, місцеперебування якої невідоме, а також запитує відповідні організації за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуатаційні організації, органи реєстрації місця проживання осіб або органи місцевого самоврядування) і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, місцеперебування якої невідоме.

Суд розглядає справу про оголошення фізичної особи померлою за участю заявника, свідків, зазначених у заяві, та осіб, яких сам суд ви-

²⁵ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

знає за потрібне допитати, і ухвалює рішення. Після набрання законної сили рішенням про оголошення фізичної особи померлою суд надсилає рішення відповідному органу державної реєстрації актів цивільного стану для реєстрації смерті фізичної особи. У разі наявності в населеному пункті кількох нотаріусів, а також у випадках, коли місце відкриття спадщини невідоме, рішення надсилається до державного нотаріального архіву з метою передачі його за належністю уповноваженому нотаріусу для вжиття заходів з охорони спадкового майна. Орган державної реєстрації актів цивільного стану на підставі рішення суду проводить державну реєстрацію смерті, а свідоцтво про смерть оформлюється та видається заявнику під час його звернення до органу державної реєстрації актів цивільного стану.

В той же час не слід забувати про деякі обмеження, які накладає на спадкоємців Цивільний кодекс України щодо розпорядження спадковим майном особи, оголошеної померлою. Так відповідно до ст. 47 кодексу ***спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини, а нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження.*** Таким чином, законом здійснюється захист майнових прав фізичної особи, оголошеної померлою, на випадок її появи і скасування рішення суду.

Цікаво, що поняття «час відкриття спадщини» було відомо, ще за часів римського права, і ним так само вважався день смерті спадкодавця. Спадкоємці поділялися на два види: домашні спадкоємці, тобто ті, які входили до складу сім'ї померлого, його дому, постійно проживали зі спадкодавцем на день його смерті та зовнішні спадкоємці, які не належали до сім'ї померлого. Перші набували спадщину відразу в момент смерті без будь-якого акту з їх боку. Спадщина переходила до них навіть без їх відома. У зв'язку з цим їх називали в Римі не тільки своїми, але й обов'язковими спадкоємцями. Зовнішнім спадкоємцям для набуття спадщини навпаки необхідно було здійснити певний акт, певним чином виразити волю на прийняття спадщини, внаслідок чого вони були визнані спадкоємцями добровільними. У стародавні часи прийняття спадщини здійснювалося у формі особливого урочистого акту. Спадкоємець у присутності свідків у будинку спадкодавця урочисто заявляв про прийняття спадщини²⁶.

²⁶ Підпригора О.А. Римське право: Навчальний посібник/ О.А.Підпригора, Є.О. Харитонов. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - С. 424.

У наш час прийняття спадщини відбувається не так урочисто, а шляхом звернення до відповідних органів, але з обов'язковим дотриманням строків прийняття спадщини, визначених ст. 1270 Цивільного кодексу України. **Строк прийняття спадщини** починається з часу відкриття спадщини, а тому його визначення є дуже важливим для спадкоємців, кредиторів спадкодавця, державних органів.

Таким чином, з часу відкриття спадщини у спадкоємців виникає право на спадкування. **Час відкриття спадщини** – це день смерті особи або день оголошення її померлою. Порядок оголошення особи померлою визначається Цивільним кодексом України та Цивільним процесуальним кодексом України.

3. Поняття та значення місця відкриття спадщини

Відповідно статті 1221 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) **місцем відкриття спадщини** є останнє місце проживання спадкодавця. *Частина 2 ст. 1221 ЦК України зазначає, що якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна - місцезнаходження основної частини рухомого майна.*

Зазначена стаття при визначенні місця проживання виходить з положень ст. 29 ЦК України, у відповідності з якою **місцем проживання фізичної особи** є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання у ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово.

При визначення місця відкриття спадщини необхідно насамперед перевіряти наявність постійного місця проживання (тобто реєстрацію), якщо постійного місця проживання немає – переважне, а якщо немає переважного – тимчасове.

Окрему увагу необхідно звернути на визначення місця проживання фізичної особи у віці від десяти до чотирнадцяти років. Таким є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, в якому вона проживає, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна.

Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла десяти років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає.

У випадку, **коли постійне місце проживання спадкодавця невідоме**, місцем відкриття спадщини буде вважатися місце знаходження нерухомого майна або його основної частини, а за відсутності нерухомого майна місце знаходження основної частини рухомого майна.

Це можливо, коли смерть громадянина настає при його переїзді з одного постійного місця проживання або коли місце смерті взагалі встановити неможливо.

Порядок і правильне встановлення місця відкриття спадщини має суттєве значення та надає можливість визначити:

– який нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідні органи місцевого самоврядування з власної ініціативи або за заявою спадкоємців вживають заходів щодо охорони спадкового майна (ст. 1283 ЦК України);

Необхідно також зауважити, що відповідно до ст. 1281 ЦК України претензії кредиторів спадкодавця пред'являються також по місцю відкриття спадщини.

В особливих випадках місце відкриття спадщини встановлюється законом.

Відповідно до положень ч.1, 2 ст. 1220 ЦК України **спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою, а часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою.**

Підпунктом 1.13 пункту 1 глави 10 розділу II *Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (далі – Порядок)*, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5, визначено, що місце відкриття спадщини підтверджується: довідкою житлово-експлуатаційної організації, довідкою правління житлово-будівельного кооперативу про реєстрацію (постійне місце проживання) спадкодавця; записом у будинковій книзі про реєстрацію (постійне місце проживання) спадкодавця, довідкою адресного бюро, довідкою райвійськкомату про те, що спадкодавець до призову на військову службу проживав за відповідною адресою. Місце відкриття спадщини не може підтверджуватись свідоцтвом про смерть.

Також, як передбачено підпунктом 1.14 пункту 1 глави 10 розділу II *Порядку*, у разі відсутності у спадкоємців документів, що підтверджують місце відкриття спадщини, нотаріус роз'яснює спадкоємцям їх

право на звернення до суду із заявою про встановлення місця відкриття спадщини. У такому випадку місце відкриття спадщини підтверджується копією рішення суду, що набрало законної сили.

Слід звернути увагу на випадок того, якщо *спадкодавець*, якому належало майно на території України, *мав останнє місце проживання на території іноземної держави*, в такому випадку *місце відкриття спадщини визначається відповідно до норм Закону України «Про міжнародне приватне право»*.

Згідно статті 70 Закону України «Про міжнародне приватне право» спадкові відносини регулюються з урахуванням положень статей 71, 72 вище вказаного Закону правом держави, у якій спадкодавець мав останнє місце проживання, за винятком, якщо спадкодавцем не обрано в заповіті право держави, громадянином якої він був. У разі, якщо після складання заповіту його громадянство змінилося, вибір права спадкодавцем буде недійсним.

Стаття 71 Закону України «Про міжнародне приватне право» встановлює, що спадкування нерухомого майна регулюється правом держави, на території якої знаходиться це майно, а майна, яке підлягає державній реєстрації в Україні, – правом України.

4. Повідомлення спадкоємців про відкриття спадщини, органи та їх повноваження

Згідно статті ч. 2 ст. 1290 ЦК України виконавець заповіту повинен вжити заходів щодо повідомлення спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів про відкриття спадщини²⁷.

Нотаріус або в сільських населених пунктах **посадова особа органу місцевого самоврядування**, уповноважена на вчинення нотаріальних дій, отримавши від спадкоємців повідомлення про відкриття спадщини, **зобов'язана повідомити** про це тих спадкоємців, місце проживання або роботи яких відоме.

Нотаріус або посадова особа органу місцевого самоврядування, уповноважена на вчинення нотаріальних дій, також може зробити виклик спадкоємців шляхом публічного оголошення або повідомлення у пресі.

Цей обов'язок стосується лише тих спадкоємців, місце проживання або місце роботи яких відоме нотаріусу. Таким чином, закон не зобов'я-

²⁷ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003.- NN 40-44. - ст.356.

зує нотаріуса здійснювати розшук осіб, що можуть претендувати на спадкове майно. Тому, якщо нотаріусу не відомо про факт наявності інших спадкоємців або про їх місцезнаходження чи місце роботи, він не зобов'язаний здійснювати будь-які заходи щодо їх розшуку. Так, здійснення виклику спадкоємців за допомогою засобів масової інформації є правом, а не обов'язком нотаріуса.

Із цього виходить також і **судова практика**. Наприклад, у рішенні апеляційного суду Одеської області від 15.08.2007 року визнано правомірними дії нотаріуса, враховуючи те, що спадкоємець, подаючи заяву про прийняття спадщини у вигляді спірного домоволодіння, не вказав, що є інші спадкоємці, нотаріусу не було відомо, що позивачка є спадкоємцем, а також нотаріусу не було відомо місце проживання та роботи позивачки. Тому судова колегія дійшла висновку, що в діях нотаріуса відсутні порушення ст. 63 Закону України "Про нотаріат"²⁸.

Важливо, що обов'язок повідомити спадкоємців у нотаріуса виникає виключно у випадку, якщо він дізнався про відкриття спадщини саме від спадкоємців, а не від інших осіб. Згідно з ч. 2 ст. 1220 ЦК України **часом відкриття спадщини** є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. Поряд із цим виникнення обов'язку нотаріуса повідомити спадкоємців пов'язується з повідомленням йому про сам факт відкриття спадщини без зазначення конкретного часу її відкриття. З цього випливає, що у випадку, коли нотаріус дізнається від спадкоємців про смерть спадкодавця, незалежно від часу настання смерті, він зобов'язаний повідомити про відкриття спадщини всіх спадкоємців, місце проживання яких або місце роботи яких йому відоме.

За загальним правилом, необхідність повідомлення усіх спадкоємців є як у нотаріуса в силу його обов'язку, так і у інших спадкоємців, оскільки в разі неповідомлення їх про відкриття спадщини вони вправі ставити питання про продовження строку на її прийняття, що, в остаточному рахунку, призводить до нестабільності їхніх прав до встановлення волі не повідомлених спадкоємців. Коли ж до нотаріуса звернеться хоча б один із спадкоємців, то нотаріус може запропонувати йому повідомити інших спадкоємців усно у певний строк. *На спадкоємців покладається обов'язок повідомити кредитора спадкодавця про відкриття спадщини, якщо їм відомо про його борги.* Якщо ж у визначений нотаріусом строк інші спадкоємці не з'являться, нотаріус і у такому разі не звільняється від обов'язку повідомлення спадкоємців, оскільки фактично в спадковій справі не буде доказів передачі повідом-

²⁸ Про нотаріат : Закон України № 3425-ХІІ від 02.09.1993 // Відомості Верховної Ради України, 1993, № 39, ст.383.

лення.

Отже, **форма нотаріальної послуги щодо повідомлення спадкоємців** має складати нотаріальне провадження, відрізнятись від надіслання аналогічної заяви простим поштовим відправленням тим, що має здійснюватись юридично грамотно, а також повинна мати офіційно визначений правовий зміст і передбачені випадки застосування. Тому слід не тільки регламентувати процедуру і зміст провадження щодо повідомлення спадкоємців, а й передбачити відповідну плату за це.

Витрати, пов'язані з поштовою пересилкою заяви, послугами кур'єра чи з використанням технічних засобів мають оплачуватись за рахунок спадкового майна або за погодженням з іншими спадкоємцями за їх рахунок²⁹.

Після повідомлення про відкриття спадщини нотаріус проводить опис майна спадкодавця та повідомляє житлово-експлуатаційні органи, а в разі необхідності – органи внутрішніх справ та інших заінтересованих осіб (кредитора). Якщо є підстави вважати, що спадщина може бути визнана відумерлою, нотаріус повинен повідомити відповідний орган місцевого самоврядування. Нотаріус та заінтересована особа повинні вжити заходів для залучення до участі в проведенні опису майна свідків (не менше двох). Свідками можуть бути будь-які незаінтересовані особи з повною цивільною дієздатністю. Свідки не беруть участі в оцінюванні майна³⁰.

5. Склад спадщини

Спадщина становить один із видів об'єктів цивільних прав, що характеризується локальним характером, адже може виступати об'єктом лише спадкових правовідносин. Крім того, спадщина має чітко визначені межі існування - з часу відкриття спадщини до оформлення спадкоємцями прав на спадщину.

Ст. 1218 ЦК України визначає, що **до складу спадщини входять** усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. *Таким чином, до складу спадщини входить не майно, а саме право на майно.*³¹

²⁹[http://mego.info/матеріал/148-процесуальний порядок-повідомлення-спадкоємців-про відкриття-спадщини](http://mego.info/матеріал/148-процесуальний_порядок-повідомлення-спадкоємців-про_відкриття-спадщини)

³⁰ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09>

³¹ Цивільний кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Те, що ЦК України визначає склад спадщини лише як сукупність прав та обов'язків, виключає з її складу речі, на які у спадкодавця не було прав. Тобто *до складу спадщини не потрапляє* самочинно збудоване майно, на яке спадкодавець не набув права власності та інше майно у відсутності прав на нього. Отже, фізичної наявності у спадкодавця (в його господарстві, в його оточенні) речей, якими він користувався, не достатньо. Для спадкування єдиним показником входження до складу спадщини є наявність прав на це майно.

До складу спадщини входять лише ті права та обов'язки, носієм яких за життя був сам спадкодавець. Права та обов'язки, що виникають у зв'язку зі смертю спадкодавця, ґрунтуються на інших підставах. *По-друге*, не всі права та обов'язки, які належали спадкодавцеві за життя, здатні за своєю природою переходити до інших осіб. *По-третє*, перехід у спадщину окремих прав та обов'язків, які належали спадкодавцеві за життя, можуть бути виключені або обмежені на підставі прямої вказівки закону. *По-четверте*, у спадщину можуть переходити права та обов'язки не тільки з майновим, а й із немайновим змістом. *По-п'яте*, у випадках, прямо передбачених законом, у спадщину можуть переходити охоронювані законом інтереси. Наприклад, коли громадянин почав приватизувати своє житло, та не встиг внаслідок смерті завершити цей процес до кінця. У таких випадках спадкоємці мають право завершити розпочатий спадкодавцем процес приватизації житла та стати власником майна. Оскільки спадкодавець за життя встиг виразити свою волю на приватизацію житла (подав належні документи), але помер, то право на приватизацію перейшло у стадію реалізації, зупинившись на шляху до суб'єктного права, і тому може стати об'єктом спадкування.³²

Заробітна плата, пенсія, стипендія, аліменти, допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, суми відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інші соціальні виплати, нараховані спадкодавцеві, але не одержані ним за життя, передаються членам його сім'ї, а у разі їх відсутності – *входять до складу спадщини* (ст. 1227 ЦК України).

До складу спадщини входять і речові права (права на чужі речі) -сервітути, емфітевзис, суперфіцій.

Щодо сервітутів (ч. 6 ст. 403 ЦК України), слід зауважити, що земельні сервітути входять до складу спадщини, оскільки вони стають властивістю земельної ділянки і є невідривною її характеристикою по-

³² Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / [Заїка Ю. О., Єрух А. М., Козьяков Ю. М. та ін.]; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Т. 12. – Спадкове право. – Х.: Страйд, 2009. – 544 с.

ряд із її розміром, місцем розташування тощо. Особисті ж сервітути (наприклад, право особи на проживання у певному приміщенні) до складу спадщини особи, яка наділена цим правом, не входять, бо саме їй надавався цей сервітут. Навпаки ж, до складу спадщини власника майна, щодо якого встановлено сервітутне право, входить обов'язок не порушувати право суб'єкта сервітуту, тобто особи, яка проживає в чужому приміщенні.

Слід вказати на певні особливості *спадкування майна, що перебуває у спільній сумісній власності*: до складу спадщини входить не все це майно, адже воно перебуває в особливому правовому режимі, бо належить подружжю, а не одному з них. Логічно було б вказати, що після смерті одного з подружжя спадкується лише те майно, право на яке він мав за життя. Утім, складність полягає в тому, що обидва з подружжя мали право на майно в цілому і це право спільної сумісної власності.

Зобов'язальні права також входять до складу спадщини, адже до спадкоємців переходить право вимоги до кредиторів померлого за виключенням деяких (наприклад, право довірителя — п. 3 ч. 1 ст. 1008 ЦК). Зобов'язальні права вимоги відшкодування заподіяної померлому шкоди до складу спадщини не входять (п. 3 ч.1 ст. 1219 ЦК).³³

³³ Цивільний процес України: [підруч.] / [Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Андронов І. В. та ін.]; за заг. ред. Є. О. Харитонova, О. І. Харитонovoї, Н. Ю. Голубевої. – К.: Істина, 2011. – 536 с.

ТЕМА 3. Спадкування за заповітом

ПЛАН

1. Правові наслідки визнання заповіту недійсним.
2. Право на заповіт та його реалізація в сучасних умовах.
3. Принцип свободи заповіту, його реалізація в сучасних умовах.
4. Проблеми спадкового договору.
5. Посвідчення спадкового договору та договору довічного утримання.
6. Договір довічного утримання як вид правочину.

1. Правові наслідки визнання заповіту недійсним.

Відповідно до ст. 1257 Цивільного кодексу України *заповіт*³⁴, *складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним.* За позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідає його волі. Недійсність окремого розпорядження, що міститься у заповіті, не має наслідком недійсності іншої його частини. У разі недійсності заповіту спадкоємець, який за цим заповітом був позбавлений права на спадкування, одержує право на спадкування за законом на загальних підставах. Заповіт може бути визнаний недійсним лише за наявності підстав, визначених у ЦК. *При цьому закон не передбачає можливості внесення змін до змісту заповіту після відкриття спадщини, оскільки таким чином змінюється воля спадкодавця, що є неприпустимим.*

Право на внесення змін до заповіту належить виключно заповідачеві. Підставою недійсності заповіту є недотримання заповідачем у момент складення будь-якої з вимог, додержання якої необхідне для чинності цього правочину. Аналіз загальних норм про правочини (гл. 16 ЦК) та спеціальних про заповіт (гл. 85 ЦК) *дозволяє виділити наступні вимоги, дотримання яких є необхідним для чинності заповіту:*

1 зміст заповіту не може суперечити положенням ЦК, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства;

³⁴ Цивільний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 11 червня 2017 р.: (офіц. текст). –К.: Паливода А. В., 2017. – 410 с.- (Кодекси України).

2 заповіт може скласти фізична особа з повною цивільною дієздатністю;

3 заповіт складається особисто заповідачем;

4 волевиявлення заповідача повинно бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

5 заповіт вчиняється в письмовій формі, посвідчується нотаріусом або іншими посадовими чи службовими особами, вичерпний перелік яких наведений у ст. 1251, 1252 ЦК.

При вирішенні питання про недійсність заповіту принципове значення має наявність в особи права на звернення до суду з відповідним позовом, тобто чи належить позивач до кола осіб, наділених правом на оскарження спірного заповіту. В тому випадку, якщо наявність чи відсутність заповіту не впливає на одержання такою особою права спадкування, суд відмовляє у позові. Це зумовлено тим, що закликання до спадкування спадкоємців за заповітом не порушує права та інтереси такої особи. **По одній з цивільних справ Верховний Суд України зробив висновок**, що оскільки позивачка не може спадкувати в порядку представлення після смерті двоюрідної тітки, вона не може оскаржувати й спірний заповіт³⁵. Позивачами у досліджуваній категорії спорів є спадкоємці за законом, які усунені від спадкування змістом заповіту і які закликатимуться до спадкування у разі визнання його недійсним. Відповідачами виступають спадкоємці, на користь яких складено заповіт.

Окремо слід вказати на процесуальноправове становище **нотаріуса** у справах про визнання заповіту недійсним. **Аналіз судової практики** свідчить, що до участі у справах, пов'язаних із недійсністю заповітів, часто залучають нотаріусів, причому в різному процесуальноправовому статусі (відповідачі, співвідповідачі, треті особи, свідки). Водночас згідно з п. 18 постанови Пленуму ВСУ від 30.05.08 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування»,³⁶ у справах про спадкування нотаріуси не є заінтересованими особами і не повинні залучатися до участі у справі. Як зазначається в п. 6 узагальнення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.14 р. №2 «Про судову практику розгляду справ про оскаржен-

³⁵Рішення ВСУ від 03.03.10 р. у справі № 6-30405св09 [Електронний ресурс]. — Режим доступу:<http://reyestr.court.gov.ua/Review/8532122>.

³⁶Постанова Пленуму ВСУ від 30.05.08 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.

ня нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні»,³⁷ нотаріус може бути відповідачем лише в разі оскарження відмови від вчинення нотаріальної дії або процедури її вчинення. При цьому такі вимоги до нотаріуса підлягають розгляду в позовному провадженні за правилами цивільного судочинства як спір про право. Тоді в разі подання позову щодо оскарження нотаріальної дії з підстав недотримання приватним нотаріусом вимог чинного законодавства при їх вчиненні відповідачем буде сам приватний нотаріус. У разі пред'явлення вказаних позовних вимог до державного нотаріуса відповідачем буде відповідна державна нотаріальна контора. Це зумовлено тим, що державний нотаріус, крім загального статусу нотаріуса, також має особливий статус — працівника юридичної особи, тобто державної нотаріальної контори³⁸. Отже, нотаріуси (приватні нотаріуси або державні нотаріальні контори) залучаються як відповідачі виключно у справах, пов'язаних із оскарженням нотаріальних дій або відмовою в їх вчиненні, у зв'язку з оформленням спадщини. У справах про визнання заповітів недійсними такі особи не повинні залучатися як відповідачі. У цивільних справах, пов'язаних з вирішенням спорів про недійсність заповітів, державні нотаріальні контори або приватні нотаріуси залучаються як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, якщо позивач обґрунтовує свої вимоги неправомірними діями нотаріуса.

Особливості визнання заповіту недійсним. Суд розглядає справу за позовом про визнання заповіту недійсним після відкриття спадщини, з якою закон пов'язує смерть особи або оголошення її померлою (ч. 1 ст. 1220 ЦК), адже до цього моменту відносини спадкового наступництва не виникають. До настання смерті або оголошення фізичної особи померлою цивільні правовідносини не регулюються нормами спадкового права. Згідно з п. 17 постанови Пленуму ВСУ № 7, право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача. Водночас в окремих випадках суди визнають недійсними заповіти ще за життя заповідачів. Із цього виходить **судова практика**. Так у позові на обґрунтування вимог зазначалося, що в червні 2007 р. позивачка разом із чоловіком звернулись до приватного нотаріуса Козятинського районного нотаріального округу Вінницької обла-

³⁷ Узагальнення «Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні»: затв. постановою Пленуму ВССУ від 07.02.14 р. № 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.

³⁸ О. Кухарев Актуальні питання вирішення судами спорів про визнання заповітів недійсними. Вісник, 2016, №12(29).

сті для складення заповіту подружжя. 07.06.07 р. цим приватним нотаріусом було посвідчено заповіт подружжя щодо майна, яке належить їм на праві спільної сумісної власності. Після цього подружжя вирішило скасувати спільний заповіт та з цього приводу разом звернулось до нотаріуса з відповідною заявою. Однак їм було відмовлено у скасуванні спільного заповіту на тій підставі, що в заповіті невірно вказано ідентифікаційний номер чоловіка за даними державного реєстру фізичних осіб — платників податків. У зв'язку з цим позивач вважав, що вказаний заповіт оформлений з порушенням чинного законодавства, тому його необхідно визнати нікчемним. Рішенням Козятинського районного суду Вінницької області від 22.12.14 р. з наведених підстав було визнано нікчемним заповіт подружжя за життя обох з подружжя, які його склали. Причому як на норму матеріального права суд послався на ст. 1257 ЦК.³⁹

Слід відзначити, що особливості заповіту як одностороннього правочину унеможливають застосування до праводносин з недійсності заповіту всіх без винятку загальних норм про недійсні правочини, розміщених у гл. 16 ЦК. Зокрема, **заповіт як односторонній правочин не може бути визнаний судом недійсним у зв'язку із його складенням під впливом обману** (ст. 230 ЦК), на чому наголошується в п. 20 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.09 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними».⁴⁰ Як підстава для визнання недійсним заповіту не може застосовуватися й ст. 233 ЦК, якою визначено недійсність правочину, вчиненого особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах. Наведена норма зумовлює необхідність встановлення наступних фактів: тяжкі обставини, в яких перебувала особа, і що змусило її вчинити правочин; цей правочин було вчинено на вкрай не вигідних умовах. Враховуючи, що заповіт є одностороннім правочином, відсутні підстави для застосування ст. 233 ЦК. Відповідно до ст. 219 ЦК у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним. Суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі. Проте ст. 219 ЦК

³⁹ Рішення Козятинського районного суду Вінницької області від 22.12.14 р. у справі № 133/3583/14-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42069908>.

⁴⁰ Ухвала ВССУ від 22.01.14 р. у справі № 6-46032св13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36856222>.

є загальною щодо досліджуваних правовідносин, а тому у зв'язку з наявністю спеціальної норми (ч. 1 ст. 1257 ЦК) не може бути застосована. Це означає, що *суд не може на підставі ст. 219 ЦК визнати дійсним заповіт, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення*. У цьому разі судам слід застосовувати ст. 1257 ЦК, оскільки норми гл. 85 ЦК не передбачають можливості визнання заповіту дійсним. Крім того, правочин може бути дійсним лише тоді, коли він відповідає справжній волі особи, яка його вчинила. Наврядчи можна встановити цей факт після смерті цієї особи. Висновок суду в будь-якому разі буде ґрунтуватися на непрямих доказах і припущеннях. До того ж у більшості випадків позивачами виступають спадкоємці за заповітом, які є зацікавленими особами.⁴¹ **Аналіз судової практики** свідчить про це. Так, рішенням апеляційного суду було визнано дійсним заповіт, посвідчений сільським головою, який не мав повноважень на вчинення нотаріальних дій. Апеляційний суд виходив із того, що судом не взято до уваги положення ч. 2 ст. 219 ЦК, згідно з якими суд може визнати правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі. Скасовуючи рішення апеляційного суду, ВССУ виходив з того, що оскільки *недійсність заповіту встановлена законом, він не може бути визнаний дійсним в судовому порядку*. Апеляційний суд неправильно визначився із характером спірних правовідносин та нормою матеріального права, яка їх регулює, дійшов помилкового висновку про те, що *нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним з підстав, передбачених ч. 2 ст. 219 ЦК*.⁴²

Умови для визнання заповіту недійсним. У ст. 1257 ЦК виокремлені три умови для визнання заповіту недійсним:

1. Складення заповіту особою, яка не мала на це права. Відповідно до ст. 1234 ЦК право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Отже, недійсність заповіту в цьому випадку пов'язана із вчиненням такого правочину особою за межами своєї дієздатності. Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, зокрема, *недієздатною, малолітньою, неповнолітньою особою (крім осіб, які в установленому порядку набули повну цивільну дієздатність), особою з обмеженою цивільною дієздатністю, представником від імені запові-*

⁴¹ Печений О. П. Спори про спадщину: аналіз типових помилок у справах про спадкування за заповітом // Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 9. — С. 36 — 37.

⁴² Ухвала ВССУ від 23.04.14 р. у справі № 6-2363св15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38456922>.

дача, є нікчемним, тому на підставі ст. 215 ЦК визнання такого заповіту недійсним судом не вимагається.

2. Порушення форми та порядку посвідчення. Ця умова охоплює наступні склади недійсних заповітів: 1) складений з порушенням загальних вимог щодо його форми; 2) посвідчений не уповноваженою на це особою; 3) посвідчений уповноваженою особою, але з порушенням вимог, установлених у законі; 4) посвідчений за відсутності свідків у випадках, коли присутність не менш як двох свідків при посвідченні заповіту є обов'язковою (абз. 3 ч. 2 ст. 1248, ч.1- ч. 6 ст. 1252 ЦК).

Загальні вимоги до форми заповіту визначені у ст. 1247 ЦК. Так, *заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення.* Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем. *Якщо фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності підписує інша особа.* Підпис іншої особи на тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє. У ст. 1247 ЦК містяться вимоги, які мінімально необхідні для чинності заповіту, а їх недотримання тягне нікчемність заповіту згідно з ч. 1 ст. 1257 ЦК. **Судова практика склалася** таким чином, що незначні, формальні порушення процедури посвідчення заповітів не можуть визнаватися підставою для недійсності цього правочину.

*Зокрема, посилання на порушення таємниці заповіту само по собі не може бути підставою для визнання заповіту недійсним, якщо він складений відповідно до волевиявлення спадкодавця.*⁴³ Крім того, не своєчасне внесення відомостей про заповіт до Спадкового реєстру аналогічно не може визнаватися підставою для недійсності правочину.⁴⁴ Наприклад, реєстратор відмовляє у внесенні відомостей до Спадкового реєстру якщо відсутня плата за внесення відомостей або якщо оплату здійснено не в повному обсязі⁴⁵. Безумовно, зазначена обставина не повинна впливати на дійсність заповіту. Також відсутність

⁴³ Ухвала ВСУ від 24.01.07 р. // Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика: [зб. нормат. актів]. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 291 — 293.

⁴⁴ Ухвала ВССУ від 19.08.15 р. у справі № 6-8560св15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49234165>; Ухвала ВССУ від 24.12.14 р. у справі № 6-38272св14 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42009904>.

⁴⁵ Положення про Спадковий реєстр: затв. наказом Міністерства юстиції України від 07.07.11 р. № 1810/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0831-11/print1478382555758058>.

у заповідача паспорта громадянина України не є достатньою підставою для визнання заповіту недійсним.⁴⁶ Описки та інші незначні порушення складення, підписання заповіту не тягнуть його недійсність, якщо судом встановлено, що вони не впливають на вільне волевиявлення заповідача. Як зазначено у п. 6 листа ВССУ від 16.05.13 р. № 24753/0/413 «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування»,⁴⁷ відсутність у тексті заповіту напису, що він складався та посвідчувався поза приміщенням нотаріальної контори, виконкому місцевої ради, але в межах нотаріального округу, не є істотною умовою для визнання заповіту недійсним, якщо судом буде встановлено, що форма заповіту відповідає вимогам ст. 1247 ЦК і волевиявлення заповідача було вільним. **Заповіти можуть посвідчуватися не лише нотаріусами, а й посадовими особами органу місцевого самоврядування.** При цьому має бути враховано, що за змістом ст. 1251 ЦК заповіт може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування лише за відсутності нотаріуса у населеному пункті. Аналогічне за змістом правило міститься також у ст. 1 Закону України від 02.09.93 р. № 3425 «Про нотаріат». Обставинами, які надають заповідачеві можливість вибору суб'єкта посвідчення, не можуть виступати великі черги в нотаріальній конторі, відсутність грошей тощо. За наявності в населеному пункті нотаріуса, саме до нього має звернутися особа для посвідчення заповіту.

Як свідчить **аналіз судової практики**, суди часто визнають недійсними заповіти, посвідчені посадовою особою органу місцевого самоврядування (ст. 1251 ЦК) та іншою посадовою, службовою особою (ст. 1252 ЦК). Причому під час розгляду цивільної справи виявляються порушення порядку посвідчення заповіту, що не впливають на свободу волевиявлення заповідача, а мають переважно характер порушення процедури. Тим не менш, суди кваліфікують такі порушення як суттєві і на їх підставі визнають відповідні заповіти недійсними. Згідно з п. 1.2 Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування,⁴⁸ затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 11.11.11 р. № 3306/5, **нотаріальні дії вчиняють посадові особи, на яких за рішенням відповідного органу місцевого самоврядуван-**

⁴⁶ Постанова ВСУ від 26.12.11 р. у справі № 6-73цс11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FF81F6D780C50D96C2257C92003A5FCA](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FF81F6D780C50D96C2257C92003A5FCA).

⁴⁷ Лист ВССУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16.05.13 р. № 24-753/0/4-13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>.

⁴⁸ Далі за текстом — Порядок № 3306/5.

ня покладено вчинення цих дій. У зв'язку з цим суди при вирішенні питання про недійсність заповіту мають перевірити, чи приймалося органом місцевого самоврядування рішення щодо надання відповідним особам права вчиняти нотаріальні дії, в тому числі посвідчувати заповіти. Якщо таке рішення не приймалося, то заповіт вважатиметься посвідченим з порушенням законодавства. Так, *аналіз судової практики* свідчить про те, що ВССУ погодився із рішенням апеляційного суду про нікчемність заповіту, посвідченого секретарем сільської ради. Недійсність заповіту обґрунтовувалася тим, що виконавчим комітетом сільської ради не приймалося рішення про покладення на секретаря сільської ради повноважень на вчинення нотаріальних дій, що є порушенням діючого законодавства, а тому є підставою для визнання заповіту нікчемним відповідно до положень ч. 1 ст. 1257 ЦК.⁴⁹ По іншій цивільній справі ВССУ визнав порушенням посвідчення заповіту секретарем сільської ради, якій розпорядженням голови сільської ради від 30.12.11 р. надано право на вчинення нотаріальних дій. Проте, на час посвідчення заповіту, секретар сільської ради перебувала в щорічній відпустці, а її обов'язки, у тому числі в частині вчинення нотаріальних дій, було надано головному бухгалтеру сільської ради. З цих підстав рішення апеляційного суду про відмову у позові про встановлення нікчемності заповіту було відмовлено, а справу передано на новий розгляд до суду апеляційної інстанції^{50 51}

Окремо слід вказати на судову практику у справах про визнання недійсними заповітів, посвідчених нотаріусами за межами свого нотаріального округу. 01.10.08 р. до Закону України «Про нотаріат» була внесена ст. 131, відповідно до ч. 3 якої нотаріус не вправі здійснювати нотаріальну діяльність за межами свого нотаріального округу, за винятком заміщення інших нотаріусів у випадках, передбачених цим Законом. У рішенні ВСУ від 02.06.10 р. наголошувалося, що заповіт, посвідчений нотаріусом за межами свого нотаріального округу, складено з порушенням вимог законодавства, у зв'язку з чим такий заповіт не може бути визнаний дійсним.⁵² Окремо щодо посвідчення заповіту нотаріусом за межами свого нотаріального округу ВСУ була висловле-

⁴⁹ Ухвала ВССУ від 02.12.15 р. у справі № 6-20132ск15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54224714>.

⁵⁰ Ухвала ВССУ від 16.09.15 р. у справі № 6-12242св15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51982572>. 26

⁵¹ О. Кухарев Актуальні питання вирішення судами спорів про визнання заповітів недійсними. Вісник, 2016, №12(29).

⁵² Рішення ВСУ від 02.06.10 р. у справі № 6-24817св08 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9889866>.

на правова позиція у постанові від 20.02.13 р., яка зводиться до наступного. У силу ст. 131 Закону України «Про нотаріат», п. 11 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 03.03.04 р. № 20/5 (втратила чинність), нотаріальний округ — територіальна одиниця, в межах якої нотаріус здійснює нотаріальну діяльність і в межах якого знаходиться державна нотаріальна контора, в якій працює державний нотаріус, або робоче місце приватного нотаріуса. Нотаріальні округи визначаються відповідно до адміністративно-територіального устрою України. У містах з районним поділом округом діяльності нотаріуса є вся територія міста. У разі зміни адміністративно-територіального поділу України, в результаті якого розташування робочого місця приватного нотаріуса увійшло до іншого нотаріального округу, нотаріальна діяльність відповідних нотаріусів повинна бути зареєстрована в цьому нотаріальному окрузі. Нотаріальні дії вчиняються в приміщенні державної нотаріальної контори, у державному нотаріальному архіві, приміщенні, яке є робочим місцем приватного нотаріуса. В окремих випадках, коли фізична особа не може з'явитися в зазначене приміщення, а також коли того вимагають особливості посвідчуваного правочину, такі нотаріальні дії можуть бути вчинені поза вказаними приміщеннями, але в межах нотаріального округу. *Нотаріус не вправі здійснювати нотаріальну діяльність за межами свого нотаріального округу, за винятком заміщення інших нотаріусів у випадках, передбачених Законом.*⁵³ **Нотаріальна діяльність здійснюється** нотаріусом в межах свого нотаріального округу незалежно від того, де знаходиться приміщення, яке є робочим місцем нотаріуса: в межах нотаріального округу або поза його межами.⁵⁴ І хоча ВСУ у наведеній правовій позиції прямо не висловився про недійсність заповіту, посвідченого нотаріусом за межами свого нотаріального округу, практика судів йде саме таким шляхом. *Примітно, що суди визнають недійсними заповіти, посвідчені нотаріусами за межами свого нотаріального округу, посиляючись саме на правову позицію ВСУ від 20.02.13 р. у справі № 62цс13.*⁵⁵ Так, **аналіз судової практики** надає наступний приклад.

⁵³ Постанова ВСУ від 20.02.13 р. у справі № 6-2цс13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/96FEC8E1B5A0ADC2C2257C92003A695E](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/96FEC8E1B5A0ADC2C2257C92003A695E)

⁵⁴ О. Кухарев Актуальні питання вирішення судами спорів про визнання заповітів недійсними. Вісник, 2016, №12(29).

⁵⁵ Див., напр.: рішення Приморського районного суду м. Одеси від 17.06.15 р. у справі № 522/1098/15-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45869186> %; рішення Ленінського районного суду м. Ми-

*ВССУ в ухвалі від 18.05.16 р. відзначив, що враховуючи ту обставину, що оспорюваний заповіт було посвідчено державним нотаріусом Світловодської районної державної нотаріальної контори, яка обслуговує Світловодський районний нотаріальний округ, визначений відповідно до адміністративнотериторіального устрою Світловодського району, на території Світловодського міського територіального округу, тобто поза межами свого нотаріального округу, тому правильним є висновок апеляційного суду про визнання вказаного заповіту недійсним.*⁵⁶

Таким чином, **заповіт, посвідчений нотаріусом за межами свого нотаріального округу, є недійсним.**⁵⁷ Поширеною підставою для пред'явлення позову про визнання заповіту недійсним є відсутність у тексті заповіту вказівки, що він складався та посвідчувався поза приміщенням нотаріальної контори або сільської ради. Законодавством дозволяється вчинення нотаріальних дій поза приміщенням державної нотаріальної контори, державного нотаріального архіву, приміщенням, яке є робочим місцем (конторою) приватного нотаріуса, а також поза приміщенням органу місцевого самоврядування. Однак, у такому разі, у посвідчувальному написі та в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій, обов'язково зазначається місце вчинення нотаріальної дії (удома, у лікарні, за місцезнаходженням юридичної особи тощо) із зазначенням адреси, а також причин, з яких нотаріальна дія була вчинена поза вказаними приміщеннями (п. 3 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, абз. 2 п. 2.1 Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування).⁵⁸ Якщо буде встановлено, що у посвідчувальному написі та в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій такі відомості не наведено, проте форма заповіту відповідає вимогам ст. 1247

колаєва від 15.04.14 р. у справі № 2/489/946/14 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38252980>; ухвала апеляційного суду Одеської області від 24.05.16 р., провадження № 22-ц/785/2301/16 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58036272>; рішення Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області від 25.11.15 р. у справі № 500/2918/15-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53854774>.

⁵⁶ Ухвала ВССУ від 18.05.16 р. у справі № 401/3540/15-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57786908>. грудень.

⁵⁷ Див., напр.: Спасибо-Фатєєва І. В., Печений О. П. Недійсність заповіту: пошук оптимальної моделі збереження останньої волі заповідача (щодо юридичних наслідків посвідчення заповіту за межами нотаріального округу) // Вісник Верховного Суду України. — 2016. — № 3. — С. 43 — 48.

⁵⁸ О. Кухарєв Актуальні питання вирішення судами спорів про визнання заповітів недійсними. Вісник, 2016, №12(29).

ЦК і волевиявлення заповідача було вільним, *це не може бути підставою для визнання заповіту недійсним*. Та обставина, що в тексті заповіту не вказано про його посвідчення за межами приміщення нотаріальної контори, виконкому місцевої ради, не є істотною в такій мірі, що тягне визнання заповіту недійсним у цілому. *У судовій практиці зустрічаються випадки визнання недійсними заповітів, посвідчених хоча і за участю свідків, як того вимагає абз. 3 ч. 2 ст. 1248 ЦК, проте із встановленими порушеннями порядку посвідчення*. Причому недійсним визнається заповіт, посвідчений посадовими, службовими особами без участі свідків (ч. 7 ст. 1252 ЦК), а також хоч із залученням свідків, але з порушенням ст. 1253 ЦК — заповіт підписано особами, які не можуть бути свідками. Так, свідками не можуть бути: 1) нотаріус або інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт; 2) спадкоємці за заповітом; 3) члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом; 4) особи, які не можуть прочитати або підписати заповіт. *Зокрема, ВСУ погодився з рішенням апеляційного суду про недійсність заповіту, складеного з порушенням вимог закону, оскільки заповіт було вчинено при свідках, одним з яких усупереч вимогам ст. 1253 ЦК був батько спадкоємця.*⁵⁹

Невідповідність волі та волевиявлення заповідача. *Воля* — внутрішнє бажання заповідача визначити долю спадщини на випадок своєї смерті шляхом складення особистого розпорядження (заповіту). **Волевиявлення** — це зовнішній прояв внутрішньої волі, який знаходить своє втілення в заповіті, складеному та посвідченому відповідно до вимог, передбачених ЦК.⁶⁰ *Невідповідність волі та волевиявлення є поширеною підставою для визнання заповіту недійсним*. Мова йде про випадки, коли дієздатна особа в момент вчинення правочину не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними. *У п. 16 постанови Пленуму ВСУ № 9 роз'яснено, що правила ст. 225 ЦК поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервові потрясіння тощо). По таких справах суд призначає посмертну судовопсихіатричну експертизу (п. 18 постанови*

⁵⁹ Ухвала ВСУ від 06.04.11 р. у справі № 6-19685св09 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14887516>.

⁶⁰ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). — Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. — Х., 2009. — С. 287.

Пленуму ВСУ № 7).

Оскільки у ч. 1 ст. 225 ЦК України вживається термін «момент вчинення правочину», то в разі призначення психіатричної експертизи слід ставити перед експертом запитання стосовно конкретно визначеного відрізка часу, оскільки протягом дня психічний стан особи може змінюватись. Відтак висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину. *Водночас згідно зі ст. 147 Цивільного процесуального кодексу України*⁶¹ **висновок експерта для суду не є обов'язковим** і оцінюється за загальними правилами оцінки доказів. Незгода суду з висновком експерта повинна бути мотивована в рішенні або ухвалі. Висновок про тимчасову недієздатність учасника правочину слід робити, перш за все, на основі доказів, які свідчать про внутрішній психічний стан особи в момент вчинення правочину. Хоча висновок експертизи в такій справі є лише одним із доказів і йому слід давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами, будьякі зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була здатною особа в конкретний момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними.⁶² Так **аналіз судової практики** вказує на те. *Наприклад, Ірпінський міський суд Київської області, розглядаючи цивільну справу про визнання заповіту недійсним, не визнав висновок посмертної судово-психіатричної експертизи, а також акт повторної судово-психіатричної експертизи як достатнє та достовірне свідчення того, що заповідач у момент складення заповіту не усвідомлював значення своїх дій та не міг керувати ними. У мотивувальній частині рішення суд вказав, що проведеною у справі експертизою не зроблено висновку про абсолютну неспроможність особи в момент складення нею заповіту розуміти значення своїх дій та керувати ними, а лише стверджено, що існуючі на той час порушення її психічної діяльності істотно впливали на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, тобто, на цей період заповідач не міг повною мірою усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Крім того, як вбачається з письмових пояснень приватного нотаріуса, який посвідчив оспорюваний заповіт, спадкодавець був у здоровому розумі та в ясній пам'яті, на її*

⁶¹ Цивільний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 11 червня 2017 р.: (ОФЦ. ТЕКСТ). –К.: Паливода А. В., 2017. – 410 с.- (Кодекси України).

⁶² Постанова ВСУ від 29.02.12 р. у справі № 6-9цс12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/950FE8CDF6F7E198C2257C92003A636C](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/950FE8CDF6F7E198C2257C92003A636C).

запитання відповідав чітко. Сказав, що він усвідомлює, що робить, що це його особисте бажання — написати заповіт на відповідача у справі. Заповіт був прочитаний спадкодавцем та власноручно підписаний ним за місцем лікування останнього у військовому шпиталі. Отже, у зв'язку з відсутністю доказів про абсолютну неспроможність відповідача в момент складання ним заповіту розуміти значення своїх дій і керувати ними, суд відмовив у задоволенні позову.^{63 64}

Предметом посмертної судовопсихіатричної експертизи в цивільному процесі є оцінка психічного стану особи, її здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними на період юридично значущої дії (вчинення правочину), яка сталася у минулому. Складнощі цього виду експертизи обумовлені необхідністю оцінювати психічний стан відповідача ретроспективно, без можливості його особистого обстеження, на підставі даних медичної документації, показань свідків, рідних, знайомих, особистого листування хворого, будьяких записів, характеристик з роботи і за місцем проживання, а також інших матеріалів, що характеризують особистість покійного. Всі ці дані можуть бути різненими, суперечливими й недостатніми для висновку експертизи. Медична документація, в основному, стосується фізичного стану відповідача і не дає уявлення про психологічні прояви характеру саме на момент посвідчення заповіту. Навіть у тих випадках, коли заповідачі перебували під доглядом у психоневрологічному диспансері або були консультовані психіатрами, оцінка їхнього психічного стану може бути різною в різні дні консультацій і записів спостережень.

Об'єктом посмертної судовопсихіатричної експертизи є виключно матеріали справи та медична документація. Експерт не має можливості безпосередньо дослідити психічний стан підекспертного, а тільки проводить його вторинну оцінку, аналізуючи відомості, що вказують, як цей психічний стан та поведінка бачились у різні проміжки часу, в тому числі і в період вчинення правочину, медичними, юридичними працівниками, оточуючими, та знайшли відображення в поданих матеріалах. Таким чином, діагностична задача вирішується експертом не безпосередньо стосовно підекспертного, а опосередковано, через оцінку інформації, яка міститься в досліджуваних об'єктах на предмет її відповідності існуючим у психіатрії діагнос-

⁶³Рішення Ірпінського міського суду Київської області від 27.08.14 р. у справі № 367/3916/14-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40268440>.

⁶⁴ О. Кухарев Актуальні питання вирішення судами спорів про взнання заповітів недійсними. Вісник, 2016, №12(29).

тичним стандартам. У поданих на експертизу об'єктах, як правило, відсутня достатня кількість фактів, що характеризують особу підекспертного, його психічний стан, поведінку під час укладання угоди та в періоди часу, що безпосередньо передують вчиненню юридично значущої дії, та наступні за нею. За таких обставин експерт змушений формулювати висновки, зважаючи на дефіцит інформації.⁶⁵ Крім посмертної судовопсихіатричної, у справах про визнання заповіту недійсним *призначається судово графологічна (почеркознавча) експертиза* з метою встановлення справжності підпису заповідача на спірному заповіті, а також, в окремих випадках, способу нанесення підпису заповідача. *Судова графологічна експертиза є необхідною в разі оспорювання заповіту у зв'язку з тим, що заповіт підписаний не особисто заповідачем всупереч імперативному положенню ст. 1247 ЦК. Почеркознавча експертиза проводиться на предмет відповідності почерку, яким підписано заповіт, почерку того, хто мав цей правочин вчиняти, а відтак об'єктом такої експертизи виступає підпис особи на заповіті.*

*Особливістю судової графологічної (почеркознавчої) експертизи є обов'язкове надання в розпорядження експерта не лише досліджуваного рукописного об'єкта (заповіту), а й порівняльного матеріалу — зразків почерку та підписів заповідача. Причому правильний підхід до підготовки порівняльного матеріалу є однією з необхідних, а інколи й вирішальних умов для результативного проведення експертизи. Як приклад, **аналіз судової практики.** Ухвалою колегії суддів ВССУ від 21.12.11 р. у справі за позовом про визнання нікчемним заповіту, визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину, визначення додаткового строку для прийняття спадщини, скасовано рішення апеляційного суду Рівненської області від 17.02.11 р. Скасовуючи рішення суду першої інстанції про задоволення позовних вимог апеляційний суд керувався тим, що позивачем не надано жодних доказів, що заповіт підписаний не спадкодавцем. Проте апеляційний суд не дав оцінки висновку почеркознавчої експертизи, що підпис у графі «Підпис» на першому та другому примірниках заповіту, посвідченому приватним нотаріусом Рівненського нотаріального округу, та підпис у графі «Розписка про одержання оформленого документа» виконані а іншою особою із наслідуванням підпису. Справу направлено на новий розгляд до суду*

⁶⁵ Ілейко В. Р. Посмертна судово-психіатрична експертиза у цивільному процесі — методологічні, методичні принципи проведення та завдання // Український вісник психоневрології. — 2002. — Т. 10. — Вип. 1. — С. 121.

апеляційної інстанції.⁶⁶

Щодо можливості укладення мирової угоди. Під час розгляду справи про визнання заповіту недійсним сторони обмежені в процесуальному праві щодо укладення мирової угоди (ст. 175 ЦПК). При визначенні можливості укладення мирової угоди у конкретній справі, пов'язаній із вирішенням спадкового спору, слід враховувати принцип свободи заповіту, що є основною базовою засадою, навколо якої ґрунтується увесь інститут спадкування за заповітом. Крім призначення спадкоємця, заповідач наділений також правом позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа потенційних спадкоємців за законом. Уявляється справедливим, що спадкоємці шляхом визнання заповіту недійсним можуть намагатися ухилитися від виконання покладених на них змістом заповіту обов'язків — зокрема, заповідального відказу, заповідального покладення. За наявності умови в заповіті (ст. 1242 ЦК) аналогічно можна припустити, що спадкоємець шляхом укладення мирової угоди у справі про визнання заповіту недійсним уникає вчинення тих дій, що складають зміст умови заповіту. **Висновок щодо неможливості укладення мирової угоди, змістом якої є визнання заповіту недійсним повністю або в частині, узгоджується з позицією ВСУ.** Так, відповідно до п. 29 постанови Пленуму ВСУ № 9 судам необхідно враховувати, що в силу ч. 2 ст. 215 ЦК норми закону щодо підстав нікчемності правочинів є імперативними. У зв'язку з цим суди повинні відмовляти у визнанні мирових угод у справах щодо визнання справи нікчемності правочинів та застосування наслідків як таких, що суперечать закону (ч. 5 ст. 175 ЦПК).⁶⁷ Хоча варто відзначити, що окремі суди необґрунтовано допускають можливість закінчення цивільної справи про визнання недійсним заповіту шляхом укладення мирової угоди.⁶⁸

До вимог про визнання заповіту недійсним застосовується загальний строк позовної давності тривалістю у 3 роки (ст. 257 ЦК).

⁶⁶ Лейко В. Р. Посмертна судово-психіатрична експертиза у цивільному процесі — методологічні, методичні принципи проведення та завдання // Український вісник психоневрології. — 2002. — Т. 10. — Вип. 1. — С. 121-132.

⁶⁷ Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16.05.13 р. № 24-753/0/4-13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>.

⁶⁸ Див., напр.: ухвала Київського районного суду м. Донецька від 28.01.11 р. у справі № 2-200/11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21131790>; ухвала Радомишльського районного суду Житомирської області від 10.06.11 р. у справі № 2-357/2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19614415>

Початок перебігу строку позовної давності за вимогами про визнання заповіту недійсним починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення прав та про підстави для визнання заповіту недійсним, але не раніше відкриття спадщини. *Так, аналіз судової практики свідчить коли рішенням Малиновського районного суду м. Одеси залишено без задоволення позов про встановлення нікчемним заповіту та застосування наслідків нікчемності правочину на тій підстав, що позивачем було пропущено строк позовної давності. Позивач у своєму позові посилався на те, що про спірний заповіт йому стало відомо у 2011 року, проте відповідно до матеріалів справи звернувся до суду він 20.10.15 р. Враховуючи те, що по цій справі застосовується загальна позовна давність тривалістю у три роки, строк на звернення до суду вже минув. Беручи до уваги, що представник відповідача звернулася до суду з заявою про застосування позовної давності, суд відповідний позов залишив без задоволення.*⁶⁹

Заповіт це правочин, який укладається фізичною особою (заповідачем) на випадок смерті, вчиняється в передбаченій законом формі, тому на нього також поширюються загальні положення про правочини, якщо у книзі шостій ЦК немає відповідного спеціального правила.

Заповіт може бути визнано недійсним з часу його укладення у разі, якщо:

- заповіт уклала особа, яку визнано в судовому порядку недієздатною або котра не досягла віку заповідальної дієздатності;
- заповідач не підписав особисто заповіт і за його проханням заповіт не підписаний іншим громадянином;
- за проханням заповідача заповіт підписано особою, яка не мала права його підписувати;
- заповіт посвідчений особою, якій чинне законодавство таких повноважень не надає.

Підстави визнання заповіту недійсним можуть бути встановлені і після відкриття спадщини:

- складання іншого заповіту який, по суті, скасував попередній;
- встановлення обставин, які створили волю заповідача на момент укладання заповіту (насильство, обман, помилка);
- встановлення факту, що на момент складання заповіту заповідач не здатний був усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

⁶⁹ Рішення Малиновського районного суду м. Одеси від 21.06.16 р. у справі № 521/17177/15-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58908206>

Заповіт може бути визнано недійсним також і в певній частині, якщо:

- заповідач позбавив права на спадщину обов'язкових спадкоємців;
- розпорядився всім майном, хоча йому належала лише частка (наприклад, не врахував частки подружжя в спільному майні подружжя);
- умовами отримання спадщини, визначені в заповіті, суперечить законодавству, обмежують правоздатність спадкоємця, є аморальним та ін.

Для дійсності заповіту необхідно не лише з'ясувати волю особи, яка бажає скласти заповіт, а і належним чином оформити волевиявлення. **Саме нотаріальна форма заповіту** дає змогу: впевнитися у вільному волевиявленні заповідача, з'ясувати істинний зміст заповіту, запобігти прийняттю поспішних, необміркованих рішень, особливо під впливом сторонніх осіб, скористатися порадами фахівця, і головне, уникнути обставин, які надалі суд може визнати підставами для визнання заповіту недійсним. Заповіт може посвідчувати як державний, так і приватний нотаріус. *Право посвідчувати останню волю заповідача надано і певним посадовим особам – головному лікареві, капітану судна, начальнику виправно-трудової установи.*

Відповідно до вимог ч. 2 ст. 1257 ЦК України за позовом зацікавленої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення спадкодавця не було вільним і не відповідало його волі. *Наприклад, відбулося складання заповіту під впливом насильства з боку спадкоємця. Але при зазначених обставинах заповіт може бути визнано недійсним тільки з наданням відповідних доказів, які підтверджують ці обставини.* При вирішенні питання про визнання заповіту недійсним, треба враховувати, що якщо в заповіті є помилки або неточності які самі по собі не суперечать правилам вчинення правочину чи формі правочину, то такий заповіт не може бути визнаний недійсним за таких підстав.

2. Право на заповіт та його реалізація в сучасних умовах

*Особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті щодо належного їй майна, зокрема окремої речі, сукупності речей, а також майнових прав та обов'язків, є **заповітом**.* Безперечно, заповіт є правочином, відтак на нього поширюються загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину. Зазначене стосується й змісту заповіту, який не може суперечити актам цивільного законодав-

ства та інтересам держави й суспільства, його моральним засадам. Розуміння того, що слід вважати актами цивільного законодавства, які не повинні суперечити змісту заповіту, закладено ст. 4 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), якою у свою чергу використовується термін *«акти цивільного законодавства»* як узагальнююча категорія позитивного права в цивільно-правовій сфері, під якою розуміються *нормативноправові акти, що регулюють цивільні відносини, видані компетентним органом публічної влади. Акти цивільного законодавства охоплюють собою закони, законодавчі та підзаконні акти.* Наступною кваліфікуючою ознакою є те, що зміст заповіту не може суперечити інтересам держави й суспільства. У запропонованому контексті під інтересами держави та суспільства, на нашу думку, треба розуміти певні цінності. Різноманітність цінностей можна по ділити на два типи: предметні та суб'єктні цінності, що є двома взаємодоповнюючими протилежностями. До першого типу науковець О.О. Бандурка відносить *«предмети людської діяльності, суспільні відносини та включені до їхнього кола природні явища як об'єкти ціннісного відношення»*. До другого – *«установки й оцінки, імперативи та заборони, цілі та проекти, виражені у формі нормативних уявлень; іншими словами, це способи й критерії, що слугують основою самої процедури оцінювання відповідних об'єктів»*^{70 71}.

Конституювання цінностей системно відбувається на «рівні взаємодії «індивід – соціум – держава», де цінності є загальнообов'язковими нормами соціетального існування, що формують у сукупності індивідів цілісну та єднісну соціальну систему суспільства. При цьому механізм влади як соціальноісторичний феномен є похідним від цінності, інтересів і потреб людини».⁷² У свою чергу виникнення інституту державної влади є результатом механізму впорядкування та розподілу цінностей ресурсів життєдіяльності, а складовою системи цінностей є політична культура – визначальний чинник методів, форм і характеру державних режимів. Останньою кваліфікуючою ознакою є те, що зміст заповіту не може суперечити моральним засадам суспільства.

Це означає, що мораль індивіда в нашому випадку має ґрунтуватися на добровільному та особистому волевиявленні, а правове регулю-

⁷⁰ Бандурка О.М. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : дис. докт. філос. наук : спец. 12.00.12 / О.М. Бандурка. – К., 2003. – 329 с.

⁷¹ Васирина Н. В. Право на заповіт та його окремі питання його реалізації / Н.В. Васирина // Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2014.- Серія право. №28. т. 1. С. 107-111.

⁷² Радченко О.В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : [монографія] / О.В. Радченко – Х. : Магістр», 2009. – 258 с.

вання такого волевиявлення має відбуватися за допомогою юридичних норм, авторитет яких підтримується силою держави. *Особа, яка складає заповіт, повинна мати необ хідний обсяг цивільної дієздатності, тобто право на заповіт має лише фізична особа з повною цивільною дієздатністю, яка усвідомлює значення своїх дій та може ними керувати. Відтак заповідачем може бути фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття); фізична особа, яка не досягла повноліття, але набула повної цивільної дієздатності у зв'язку з реєстрацією шлюбу; фізична особа, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором; неповнолітня особа, яка записана матір'ю або батьком дитини. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.*

Відповідно до ст. 1234 Цивільного кодексу України *право на заповіт реалізується особисто*, текст заповіту, що подається для посвідчення, може бути написаний заповідачем власноручно або за його проханням та з його слів, нотаріусом власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. У цьому разі заповіт має бути вголос прочитаний заповідачем і підписаний ним, про що зазначається перед його підписом. *Особистий характер заповіту виключає можливість його вчинення через представника, у тому числі батьками, опікунами (піклувальниками). Заповідач має право призначити своїми спадкоємцями фізичних осіб, незалежно від наявності в нього із цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин (ч. 1 ст. 1235 ЦК України); призначити іншого спадкоємця на випадок, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, помре до відкриття спадщини, не прийме її або відмовиться від її прийняття чи буде усунений від права на спадкування, а також у разі відсутності умов, визначених у заповіті (ст. 1242 та ч. 1 ст. 1244 ЦК України) ;⁷³ без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу із числа спадкоємців за законом, крім тих, які мають право на обов'язкову частку в спадщині; у разі смерті особи, яка була позбавлена права на спадкування, до смерті заповідача, позбавлення її права на спадкування втрачає чинність (ч. ч. 2, 3, 4 ст. 1235 ЦК України).*

Свобода волевиявлення заповідача має свій вираз також і в безумовному його праві на зміну чи скасування в будь-який час раніше складеного ним заповіту, на складання нового заповіту, на зміну обсягу спадщини, що має спадкуватися за заповітом, на зміну визначених ним

⁷³ Васирина Н. В. Право на заповіт та його окремі питання його реалізації / Н.В. Васирина // Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2014.- Серія право. №28. т. 1. С. 107-111.

раніше спадкоємців тощо. *Право заповідача на зміну чи скасування заповіту реалізується шляхом складання ним нового заповіту, у зв'язку із чим заповіт, який було складено пізніше, скасовує попередній заповіт повністю або в тій частині, у якій він йому суперечить. При цьому кожний новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед ним. Якщо новий заповіт, складений заповідачем, був визнаний недійсним, чинність попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків, встановлених ст. ст. 225 і 231 Цивільного кодексу України: якщо заповіт дієздатної фізичної особи, зіставлений саме в момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла ними керувати, за позовом цієї особи визнаний судом недійсним, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чії цивільні права або інтереси порушені, та у випадках, коли за рішенням суду заповіт, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнаний недійсним. Під час одержання заяви про скасування чи зміну заповіту, а також за наявності нового заповіту, який скасовує чи змінює раніше складений заповіт, нотаріус чи завідувач державного нотаріального архіву роблять про це відмітку на примірнику заповіту, що зберігається в справах нотаріуса, у державному нотаріальному архіві, і відмітку в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій та в алфавітній книзі обліку заповітів, та в Спадковому реєстрі. Якщо заповідач подасть примірник заповіту, що є в нього, то напис про зміну чи скасування заповіту робиться й на цьому примірнику, після чого він разом із заявою (коли заповіт скасовується заявою) додається до примірника, що зберігається у справах нотаріуса, або у державному нотаріальному архіві. **Справжність підпису на заяві про скасування або зміну заповіту підлягає нотаріальному засвідченню.** Чинна нотаріальна практика не може позбавитись архаїчних «звичок» робити відмітки на примірниках документів для реєстрації нотаріальних дій, зокрема, щодо заповітів. Так, відповідно до п. 7.42 розділу VII Правил ведення нотаріального діловодства, затверджених наказом Мініюсту України від 22.12.2010 р. за № 3253/5 зазначено, що під час скасування чи зміни заповіту, визнанні в судовому порядку його недійсним у Реєстрі для реєстрації нотаріальних дій проти запису про посвідчення заповіту нотаріусом робиться відповідна відмітка з посиланням на заяву, новий заповіт, рішення суду тощо. Наприклад: «Заповіт скасовано у зв'язку з укладанням нового заповіту, посвідченим мною 10.09.20011 о. за реєстровим № 1423».*

При цьому заповіт втрачає чинність через складання нового заповіту. Тобто заповіт, який складено пізніше, скасовує попередній запо-

віт повністю або в у тій частині, у який він йому суперечить. Кожний новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед цим. Відтак, попередній заповіт втрачає чинність внаслідок волевиявлення заповідача й таке волевиявлення підлягає обов'язковій реєстрації в Спадковому реєстрі. Склад спадкового майна, коло спадкоємців та чинність заповіту визначаються лише після відкриття спадщини. **Навіть позов про визнання заповіту недійсним можливий лише після смерті заповідача. Перед тим всі дії заповідача щодо складеного ним заповіту пов'язані лише з його волевиявленням, і всі вони реєструються в Спадковому реєстрі.** Саме тому вчинення відміток у справах нотаріуса вже не є на сьогодні актуальним. Довідки про наявність складеного заповіту та витяги зі Спадкового реєстру, за винятком заповідача, видаються тільки після смерті заповідача. Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, зокрема недієздатною, малолітньою, неповнолітньою особою (крім осіб, які в установленому порядку набули повну цивільну дієздатність), особою з обмеженою цивільною дієздатністю, представником від імені заповідача, а також заповіт, складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, згідно із ч. 1 ст. 1257 ЦК України є нікчемним, тому на підставі ст. 215 ЦК України визнання такого заповіту недійсним судом не вимагається. І навпаки, на вимогу спадкоємців заповіт може бути визнаний судом чинним. Згідно зі ст. 11 ЦПК України суд розглядає ці вільні справи не інакше, як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до цього кодексу, у межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. За змістом п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6.11. 2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому. Вільне право розпорядження належним заповідачу майном передбачає, зокрема, встановлення ним певних умов для спадкоємців. Крім того, заповідач має право зробити в заповіті заповідальний відказ, відказоодержувачами в якому можуть бути особи, які входять, а також ті, які не входять, до числа спадкоємців за законом.

Тобто відказоодержувачем є особа, яка може й не бути спадкоємцем ні за заповітом, ні за законом, але отримує право після відкриття спадщині на користуватися певним майном чи на отримання якоїсь речі.

За правилом ч. 4 ст. 1238 ЦК України відказоодержувач має право вимоги до спадкоємця із часу відкриття спадщини, однак право пред'явити до спадкоємця позов із вимогою виконання зобов'язання, що виникає внаслідок заповідального відказу, відказоодержувач набуває лише після того, як спадкоємець прийме спадщину. До цього часу право відказоодержувача не може вважатися порушеним і право на позов не виникає. *Право відказоодержувача має особистий характер*, а відтак заповідальний відказ втрачає чинність у разі смерті відказоодержувача до відкриття спадщини. Виконання спадкоємцем, на якого заповідачем покладено заповідальний відказ, відбувається лише в межах реальної вартості майна, яке перейшло до нього, з вирахуванням частки боргів спадкодавця, що припадають на це майно. Певним виключенням із загального правила слід вважати право спадкування обов'язкової частки в спадщині незалежно від змісту заповіту. **Реалізація права на обов'язкову частку в спадщині** не вимагає згоди інших спадкоємців на її отримання, а також не залежить від місця проживання такого спадкоємця. У випадках заперечення проти видачі свідоцтва про право на спадщину на обов'язкову частку з боку інших спадкоємців або якщо інші спадкоємці вважають, що розмір обов'язкової частки має бути зменшений з урахуванням обставин, які мають істотне значення, вони вправі звернутися з відповідним позовом до суду. При цьому ст. 42 Закону України «Про нотаріат» постановляє: за обґрунтованою письмовою заявою заінтересованої особи, яка звернулася до суду, та на підставі отриманого від суду повідомлення про надходження позовної заяви заінтересованої особи, яка оспорує право або факт, про посвідчення якого просить інша заінтересована особа, вчинення нотаріальної дії, а саме видача свідоцтва про право на обов'язкову частку в спадщині, зупиняється до вирішення справи судом. Раніше невідомим нашому законодавству різновидом заповіту є **заповіт подружжя**. Згідно зі ст. 1243 ЦК України подружжя отримало можливість скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. За життя кожен із подружжя має право відмовитися від складеного ним спільного заповіту. У разі складення спільного заповіту частка в праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. У випадку смерті одного з подружжя нотаріус з метою забезпечення волевиявлення померлого з подружжя накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у їхньому заповіті. Практика складання спільних заповітів подружжя притаманна законодавству Англії, Ні-

меччини.⁷⁴

Водночас Цивільний кодекс Франції та Цивільний кодекс Російської Федерації (далі — ЦК РФ) прямо забороняє складення спільних заповітів. Так, відповідно до ст. 1118 ЦК РФ у заповіті можуть міститися розпорядження лише одного громадянина. Вчинення заповіту двома або більше громадянами не допускається. Слід зазначити, що до цього часу всі внесені зміни до Закону України «Про нотаріат» не стосувалися положення ст. 56, згідно з якими посвідчення заповіту від імені кількох осіб не допускається. Позиції вітчизняних науковців також є різними.

Так, З.В. Ромовська вважає, що юридичний сенс заповіту подружжя полягає «в одержанні спадщини, головним чином майна, яке було спільною сумісною власністю, тією особою, яка була обрана за домовленістю подружжя», а також у тому, що «той із подружжя, який пережив, продовжує жити у звичному для нього майновому середовищі».⁷⁵ Не заперечує можливості складання спільного заповіту подружжям і Є.І. Фурса⁷⁶. Водночас існують і цілком протилежні думки науковців, зокрема, на думку Т.С. Коваленко, спільний заповіт подружжя не тільки не створює якихось зручностей, переваг, порівняно з укладенням кожним з подружжям окремого заповіту, а навпаки, він може стати підставою для неабияких життєвих ускладнень⁷⁷. Як не зовсім «вдалою» охарактеризував таку новелу й Ю.О. Заїка.⁷⁸ *Слід погодитися з тим, що, безумовно, норма, яка надає подружжю право скласти спільний заповіт, за своїм характером спрямована на розширення спадкової правоздатності громадян, що, на наш погляд, лягло в основу ідеї запровадження такої новели, здешевлення самої процедури, складання заповіту по дружжю, принаймні в два рази. Разом із цим не можна погодитися, що запропоноване в ст. 1233 ЦК України визначення заповіту, а саме як особистого розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, передбачає можливість складання такого розпорядження двома й більше особами. Крім того, слід зауважити, що у відношенні до заповітів подружжя законодавцем встановлена чітка норма щодо об'єкту заповідальних розпоряджень. **Подружжя має право скласти спільний заповіт***

⁷⁴ Гражданское и торговое право капиталистических государств. — М. : Межд. отношен., 1993. — 560 с.

⁷⁵ Ромовська З.В. Реформа спадкового права / З.В. Ромовська // Українське право. — 1997. — № 1. — С. 103–109.

⁷⁶ Фурса С.Я. Спадкове право. Теорія і практика [навч. посіб.] / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса. — К. : Атіка, 2002. — 496 с.

⁷⁷ Цивільне право України : [підруч.] : у 2-х кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — Кн 2. — 640 с.

⁷⁸ Заїка Ю.О. Заповіт подружжя / Ю.О. Заїка // Право України. — 2004. — № 4.

лише щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. Виходячи з положень Закону України «Про нотаріат», нотаріус вимагає подання документів, що підтверджують право власності на майно лише у випадках посвідчення правочинів, пов'язаних із його відчуженням або заставою. У свою чергу заповіт ніколи не може вважатися правочином відчуження. Водночас тлумачення фрази «майно, яке належить йому на праві спільної власності» дозволяє дійти висновку, що таке майно на момент складання заповіту вже має належати подружжю на праві спільної сумісної власності. *Зазначене не відповідає закладеному в ЦК України принципу та нормі ст. 69 Закону України «Про нотаріат», згідно з якою саме під час видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом нотаріус перевіряє склад спадкового майна.* Що ж стосується посвідчення заповіту, то на вчинення цієї нотаріальної дії не впливає ані місце його посвідчення (принцип територіальності), ані наявність зареєстрованих в установленому законом порядку прав щодо об'єкту заповіту. Крім того, перевірка нотаріусом на момент складання заповіту подружжя складу майна, що належить подружжю на праві спільною сумісної власності, змушуватиме подружжя ще не один раз за життя звернутися до нотаріуса за посвідченням заповіту подружжя щодо майна, набутого ними вже після складання такого заповіту. *Разом із цим не слід забувати, що внаслідок розірвання шлюбу втрачається й статус подружжя, а недійсність шлюбу (визнання шлюбу недійсним) анулює статус подружжя. Зважаючи на це, необхідно зрозуміти, що саме відбувається із заповітом подружжя.* Якщо до розірвання шлюбу від заповіту подружжя відмовилися кожен із них, або хоча б один із подружжя, у нотаріуса не повинно виникати питань щодо дійсності такого заповіту. Зовсім інша справа, коли від заповіту подружжя мають намір відмовитися особи, які на цей момент вже не є подружжям.

Згідно з рішенням Пленуму Верховного Суду України розірвання шлюбу чи визнання шлюбу недійсним після складення заповіту подружжя (ст. 1243 ЦК) позбавляє цей заповіт юридичного значення без пред'явлення відповідного позову. У цьому разі спадкування відбувається на загальних підставах.⁷⁹ На наш погляд, погодитися із такою позицією складно. Для розгляду цього питання необхідно звернути ся до глави 16 ЦК України. Відповідно до ст. 202 ЦК України **правочином** є вольова дія особи, спрямована на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, відтак цілком логічним є й те, що така особа по-

⁷⁹ Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 // Офіційний веб-портал ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

винна мати право за певних умов та з відповідними правовими наслідками й на відмову від реалізації власного волевиявлення. Так, відповідно до ст. 214 ЦК України особа, яка вчинила односторонній правочин, має право відмовитися від нього, якщо інше не встановлено законом, при цьому одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. У нашому випадку таким правочином є заповіт подружжя, що є одностороннім правочином, одною стороною якого є подружжя. Відповідно до ст. 1257 ЦК України **нікчемним визнається заповіт**, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення. Крім того, не можна ігнорувати **право заповідача на скасування заповіту**, складення нового заповіту, внесення змін до існуючого заповіту тощо за умови дотримання особливостей встановлених до заповіту подружжя. Зважаючи на це, робимо висновок, що *на сьогодні відсутні правові підстави вважати заповіт подружжя недійсним лише на тій підставі, що із часом їхній шлюб було розірвано. Крім того, розірвання шлюбу автоматично не припиняє спільної сумісної власності на майно, на бутье подружжям за час шлюбу.* Відтак після розірвання шлюбу колишнє подружжя не позбавляється можливості залишити за собою право на збереження їхнього заповіту щодо майна, що є їхньою спільною сумісною власністю. Вважаємо, що загальні правила складання та посвідчення заповіту подружжя, а також відмови від нього не можуть відрізнятися від загальних правил посвідчення інших видів заповітів.

3. Принцип свободи заповіту, його реалізація в сучасних умовах

Свобода і таємниця заповіту є основними принципами спадкового права, що забезпечують захист прав та інтересів заповідача. З набуттям чинності Цивільного кодексу (далі – ЦК) України 2004 року виникло багато цікавих та дискусійних питань, зокрема і щодо свободи заповіту. Юридичний склад принципу свободи заповіту істотно розширився, таким чином надавши заповідачу більший спектр правомочностей. *Що стосується юридичного складу свободи заповіту, то І. Кант, аналізуючи головні принципи спадкування, зазначав, що складений власником спадкового майна заповіт повинен містити в собі відомості, які сто-*

суються не тільки предмета спадщини, а й переліку її спадкоємців.⁸⁰ На думку Ю. Заїки, окрім зазначених вище правомочностей, до складу свободи заповіту необхідно включити право тестаментоздатного спадкодавця на зміну або скасування складеного ним заповіту.⁸¹ Як зазначив Є. Рябоконт, *свобода заповіту, будучи основною засадою спадкування за заповітом, містить у собі такі права заповідача: призначення спадкоємців, позбавлення якогось спадкоємця за законом права на участь у спадкуванні й визначення обсягу заповіданої спадщини.*⁸²

3. Ромовська, пропонує доповнити попередній перелік нижчевказаними правомочностями власника майна: визначення доцільності та моменту складення заповіту, обтяження спадкоємців за заповітом виконанням певних обов'язків на користь третіх осіб, а також вчинення інших дій.⁸³ На основі вищенаведеного можна зробити висновки, що в наукових дослідженнях існує певна неузгодженість й абстрактність при визначенні юридичного складу свободи заповіту. Вчені цивілісти, досліджуючи перелік прав, якими заповідач може скористатися, розпоряджаючись власною спадщиною на випадок неминучого настання своєї смерті, у більшості випадків звертали увагу на можливість зазначеного вище учасника цивільно-правових відносин встановлювати обсяг спадкової маси, визначати коло її спадкоємців, а також відстороняти від участі в спадкуванні певних спадкоємців за законом. Ми вважаємо, що *під юридичним складом свободи заповіту треба розуміти одну з найголовніших частин інституту спадкування.*⁸⁴ Вона акумулює в собі передбачену ЦК України сукупність різноманітних прав, за допомогою яких заповідач має можливість визначити юридичну долю власної спадкової маси на випадок невідворотного припинення свого земного життя.

До юридичного складу свободи заповіту належить багато правомочностей. Тому, на наше глибоке переконання, з метою значного полегшення з'ясування суті кожної з них, їх потрібно розподілити на такі групи:

⁸⁰ Кант І. Метафізика нравів : в 2 ч. / І. Кант. – М. : Мир книги, Литература, 2007. – 400 с.

⁸¹ Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : [монографія] / Ю.О. Заїка. – 2-е вид. – К.: КНТ, 2007. – 288 с.

⁸² Заїка Ю.О. Спадкове право : [навч. посібн.] / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.

⁸³ Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: академ. Курс : [підручн.] / З.В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 264 с.

⁸⁴ Леськів С. Р., Чубенко А. Г. Свобода заповіту і таємниця заповіту як юридичні гарантії реалізації права на спадкування за заповітом / С. Р. Леськів, А. Г. Чубенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2014, випуск 29, Т. 1. – С. 156-159.

- 1) визначення моменту і доцільності складення заповіту, а також зміни та скасування такого правочину;
- 2) встановлення обсягу заповіданого майна;
- 3) окреслення кола спадкоємців за заповітом, часу та умов набуття ними у власність спадщини;
- 4) відсторонення від участі в розподілі спадкової маси тих або інших спадкоємців за законом, за ви нятком тих із них, за якими закріплюється право на обов'язкову частку в спадщині.

Зміст зазначених вище правомочностей *повинен відповідати певним вимогам*. Зокрема, він не може суперечити приписам чинного законодавства України та загально визнаним у нашому демократичному суспільстві нормам моралі. В іншому випадку заповіт повністю чи частково на підставі безпосередніх приписів закону чи рішення суду буде визнаний недійсним. Істинність цього судження ми доведемо за допомогою таких прикладів. Аналізуючи цивільне законодавство, можна зробити висновок, **що свобода заповіту проявляється насамперед у тому, що особа вправі сама вирішити складати їй заповіт чи ні**. Заповідач при складенні заповіту наділений численними правами, а саме:

- 1) право призначити спадкоємців на свій огляд (ст. 1235 ЦК України);
- 2) право визначити обсяг майна, який входить до складу спадщини (ст. 1236 ЦК України);
- 3) право на вибір виду заповіту;
- 4) право заповідача на покладення на спадкоємця інших обов'язків (ст. 1240 ЦК України);
- 5) право позбавити спадкоємців спадщини;
- 6) право здійснити під призначення спадкоємця;
- 7) змінити, скасувати заповіт;
- 8) також інші права, передбачені законом.

Заповідач не зобов'язаний кому-небудь сповіщати про зміст, зміну чи скасування заповіту.

По-перше, свобода заповіту пов'язана з можливістю вибору кола спадкоємців. Це можуть бути одна або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності в нього із цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин.

По-друге, заповідач має право будь-яким чином розподілити частки майна, що перейде спадкоємцям. Він може заповісти все майно або частину майна спадкоємців, при цьому виділяючи конкретні частки, або ж просто заповісти все майно або частину майна без визначення конкретних часток.

По-третє, заповідач має право без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування (ч. 2 ст. 1235 ЦК України). Але в цьому випадку існує виняток: заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. Чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, встановлюється на час відкриття спадщини.

По-четверте, заповідач має право підпризначити спадкоємця на випадок, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, помре до відкриття спадщини, не прийме її або відмовиться від її прийняття чи буде усунений від права на спадкування, а також у разі відсутності умов, визначених у заповіті (ст. 1244 ЦК України). Вимоги щодо того, хто може бути під призначеним спадкоємцем є тотожними як і до звичайних спадкоємців.

По-п'яте, свобода договору виявляється і в тому, що заповідач може вільно обирати види заповіту і доповнювати його певними умовами.

По-шосте, вагомим фактором при складенні заповіту, як прояву свободи заповіту, є те, що заповідач не скований можливістю скласти заповіт щодо майна, яке набуто ним на момент складення заповіту, він також може скласти заповіт щодо майна, яке буде ним набуто в майбутньому.

По-сьоме, заповідач має право не повідомляти про факт складення заповіту, про зміст заповіту, про те, чи вносив він зміни до нього, чи скасував і склав новий заповіт, разом із цим заповідач не обмежений у праві поширювати таку інформацію за своїм ба жанням. Внутрішній світ людини, у нашому випадку заповідача, з його переживаннями і роздумами про обов'язок та вдячність перед рідними та близькими, про найкраще призначення його спадку та інші по чуття, що впливають на заповідальні рішення, недоступні для інших осіб. Однак заповіт, як і інші його вчинки і справи, відображають цей внутрішній світ, і якщо його зміст відомий стороннім, це може викликати схвалення чи несхвалення останніх, іншу оцінку, хоча розуміння вчинків людини іншими особами далеко не завжди може бути істинним. Обговорення заповіту іншими особами рівнозначне обговоренню думок та почуттів заповідача, що може бути не зовсім бажаним як для нього, так і для спадкоємців, назначених у заповіті, може викликати конфлікти, життєві ускладнення й обумовлені ними нові переживання заповідача і пов'язаних із ним осіб. Право розкрити намір і зміст заповіту належить виключно самому

заповідачу.

Приймаючи до уваги вказані фактори, **закон охороняє таємницю заповіту**. Науковці **визначають таємницею заповіту** правові відносини, направлені на охорону довірчого, конфіденціального характеру заповідального дійства конкретної особи.⁸⁵

Таємниця заповіту полягає в тому, що визначені законом особи позбавлені права до відкриття спадщини розголошувати відомості про:

- 1) факт складання заповіту;
- 2) зміст заповіту;
- 3) скасування або зміну заповіту.

Нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складання заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту. Тобто фактично всі особи, які певним чином брали участь у процесі складання заповіту не мають права розголошувати ті відомості, що стосуються факту складання заповіту, його змісту, зміни заповіту, скасування заповіту тощо. Аналіз ст. 8 Закону України «Про нотаріат»⁸⁶ дає можливість розширити перелік осіб, які повинні не розголошувати таємницю заповіту у зв'язку з вчиненням нотаріальної дії, а саме: *помічник нотаріуса, особи, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи, та на інших осіб, яким стали відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці*. Варто відзначити, що серед наведеного переліку осіб немає заповідачів. Це положення є логічним, оскільки неможливо власника права на таємницю зобов'язати її дотримуватися. Однак при посвідченні заповіту подружжям (ст. 1243 ЦК України) загальне правило про необхідність додержання таємниці заповіту має діяти, якщо обидва з подружжя не домовляться про інше. Крім того, поверхово розглядаючи участь особи, яка підписувала заповіт замість іншої особи, можна дійти висновку, що до такої особи не висувається й особливих вимог. Однак ми погоджуємося з думкою О. Дзери,⁸⁷ що цю роль слід розглядати в контексті можливих процесуальних наслідків. Тобто фактично

⁸⁵ Абраменков М.С. Наследственное право : [учебник для магистров] / М.С. Абраменков, П.В. Чугунов. – М. : Юрайт, 2013. – 423 с.

⁸⁶ Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.

⁸⁷ Дзера О.В. Цивільне право України. Особлива частина: Таємниця Заповіту / О.В. Дзера [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1460101949980/pravo/tayemnitsya_zapovitu.

така особа також є свідком відповідності вчинюваного нотаріального процесу вимогам закону. Отже, **на момент вчинення нотаріального процесу вона має бути дієздатною, незаінтересованою, тобто заповіт не має містити умов на її користь, а також усі відомості про неї мають бути зазначені в тексті заповіту.** Підсумовуючи вищенаведене, є можливість вести мову не тільки про визнання заповіту недійсним, а й за конкретних умов ставити питання про причини та правові наслідки визнання заповіту недійсним під кутом зору захисту інтересів та прав заповідача. *На сьогодні існує проблема самого процесу посвідчення заповіту, що стосується нерозголошення факту складання заповіту. Особливо це стосується державних нотаріальних контор та приватних нотаріальних контор, де працює декілька нотаріусів, оскільки висока вірогідність того, що заповідач зустрине знайомих, або іншим чином вони дізнаються про факт складання заповіту. Щоб уникнути можливого порушення прав заповідача, нотаріусу необхідно забезпечити клієнта, який має намір скласти заповіт такими умовами, які унеможливлять порушення його прав. У ст. 1255 ЦК України є диспозиція норми, але немає санкції, щодо відповідальності осіб, у разі порушення покладеного на них обов'язку. Ст. 1255 ЦК України не встановлює наслідків їх невиконання.*

Тому **питання про відповідальність за недодержання обов'язку таємниці заповіту може ставитись лише за умови існування відповідних спеціальних норм у законодавстві.** Проте такі норми стосуються винятково відповідальності посадових, службових осіб (наприклад, ст. 8, ст. 21, 27 Закону України «Про нотаріат»). Свідки, особи, які підписують заповіт, за наявності підстав можуть нести відповідальність за шкоду, завдану порушенням таємниці заповіту, як перед заповідачем, так і перед спадкоємцями. Слід зазначити, що до наведеного в цій нормі переліку осіб не увійшли заповідачі. Це положення є зрозумілим, оскільки неможливо власника права на таємницю зобов'язати її дотримуватися. **Однак при посвідченні заповіту подружжям** (ст. 1243 ЦК України) загальне правило про необхідність додержання таємниці заповіту має діяти, якщо обидва з подружжя не домовляться про інше. *Відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України при зверненні спадкоємця у зв'язку з відкриттям спадщини нотаріус з'ясовує відомості стосовно факту смерті спадкодавця, часу і місця відкриття спадщини, кола спадкоємців, наявності заповіту, наявності спадкового майна, його складу та місцезнаходження, необхідність вжиття заходів щодо охорони спадкового майна. Відповідно до ст. 1220 ЦК України спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її по-*

мерлою. Підтвердження факту смерті спадкодавця здійснюється нотаріусом шляхом витребовування від спадкоємця свідоцтва про смерть, виданого органом державної реєстрації актів цивільного стану, або шляхом витребовування від органу державної реєстрації актів цивільного стану копію актового запису про смерть спадкодавця або повний витяг з Державного реєстру актів цивільного стану громадян щодо актового запису про смерть у разі неможливості пред'явлення спадкоємцями свідоцтва про смерть спадкодавця, тобто нотаріус має право брати довідки в Спадковому реєстрі лише після підтвердження факту смерті спадкодавця. Таким чином також захищається право спадкодавця на таємницю заповіту. Як свідчить **судова практика**, сам факт порушення таємниці заповіту не тягне за собою визнання його недійним, а лише за наявності й інших порушень закону при посвідченні заповіту. Це також підтверджується роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України, даними в п. 8 постанови № 2 (v000270092) від 31 січня 1992 року «Про судову практику в справах за скаргами на нотаріальні дії або відмову в їх вчиненні», нотаріальна дія не може бути скасована лише з мотивів недодержання таємниці її вчинення, оскільки законодавством про нотаріат такі наслідки не передбачені.⁸⁸

Отже, на підставі вищенаведеного можна дійти висновків, що **свобода та таємниця заповіту є фундаментальними принципами при реалізації особою свого права на складення заповіту**. Однак на сьогодні не існує ефективного механізму захисту від порушень прав заповідача, а тому існує об'єктивна потреба у внесенні змін до чинних законодавчих актів.

4. Проблеми спадкового договору

Конституція України передбачає можливість кожній особі розпоряджатися своїм майном на випадок смерті. Це право відображено і в Цивільному кодексі України, який передбачає можливість фізичної особи розпорядитися своїм майном на випадок смерті шляхом укладення спадкового договору.

За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувана) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача (ст. 1302 ЦК України).

⁸⁸ Справа № 1805/13047/2012. – Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31421541>.

На думку О. В. Дзери спадковим договором слід визнавати договір, за яким одна сторона (відчужувач) зобов'язується не заповідати і не відчужувати визначене в договорі майно, яке в разі смерті відчужувача переходить у власність другої сторони, а останній зобов'язується виконати певні дії майнового або немайнового характеру за розпорядженням відчужувача⁸⁹.

В. Синайський наголошує ж, що спадкування за договором утворилося шляхом трансформування германського звичаєвого права і розвинулося далі юриспруденцією новітнього часу в особливу систему⁹⁰.

Щодо характеристики спадкового договору існують різні думки особливо щодо реальності чи консенсуальності цього договору. Якщо виходити з теорії права, консенсуальним є договір чинність якого залежить від моменту досягнення згоди сторонами за всім істотними умовами договору, а реальним – чинність якого залежить від моменту передачі визначеного майна.

І.А. Волкова стверджує, що спадковому договору характерні ознаки як консенсуального, так і реального договору. На її думку, характеристики договору вказують на його консенсуальність, оскільки момент його укладання пов'язується з досягненням сторонами згоди за всіма істотними умовами, що, в свою чергу, тягне за собою виникнення цивільних прав та обов'язків між сторонами з одного боку.

Але, з іншого, за умовами спадкового договору може бути передбачено обов'язок набувача виконати певні дії після смерті відчужувача, що свідчить про ознаки реальності договору, бо тоді він буде вважатися укладеним з моменту передачі майна набувачеві⁹¹.

Такої ж думки дотримується Є.О. Харитонов, визначаючи спадковий договір як реально-консенсуальний⁹², та С.В. Мазуренко⁹³

Іншої точки зору дотримується Шевченко О., який вважає, керуючись ст. 1302 ЦК України, спадковий договір реальним, оскільки набувач стає власником майна після смерті відчужувача⁹⁴.

⁸⁹ Цивільне право України: У двох книгах / Під ред. Дзери О. В. - К. – 2004. – С. 632

⁹⁰ Васильненко В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права // Право України. - 2003. - № 6. – С. 118

⁹¹ Волкова І. А. Загальні засади укладання та реалізації спадкового договору / www.informjust.kiev.ua

⁹² Цивільний кодекс України: Коментар / Під ред. Харитонова Є. О. - Харків. -2003. – С. 844

⁹³ Мазуренко С. Особливості укладення спадкового договору // Право України.- 2014.-№2. – С. 21

⁹⁴ Шевченко О. Заповіт як підстава спадкування // Підприємництво, господарство і право. - 2013. - № 8. – С. 58

Я. Р. Турлуковський дотримується позиції щодо консенсуальності спадкового договору, стверджуючи, що даний договір не може бути реальним, оскільки згідно з ч. 2 ст. 640 ЦК України тільки коли відповідно до акта цивільного законодавства для укладення договору необхідні також передання майна або вчинення іншої дії, договір є укладеним з моменту передання відповідного майна або вчинення певної дії⁹⁵.

Також спадковий договір є оплатним, оскільки при укладенні договору для набувача майна виникає обов'язок вчинення певної дії майнового або немайнового характеру в обмін на майно відчужувача, стосовно якого набуває право власності. Саме на підставі цієї ознаки спадковий договір відмежовують від заповіту, який є безоплатним правочином.

Аналіз положень ЦК дає підстави визначити спадковий договір як двосторонній правочин, за яким одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача⁹⁶. Тобто, правами та обов'язками наділяються обидві сторони.

Аналіз наукових статей та коментарів до ЦК України свідчить, що серед українських науковців можна знайти як тих, що налаштовані на вдосконалення наявної юридичної матерії, так і рішучих противників закріплення в ЦК України глави 90 «Спадковий договір».

Прихильники цього інституту (В.Васильченко, С.Мазуренко, З.Ромовська) спираються на світовий досвід розвинених країн - ФРН, Франції та інших.

Противники, зокрема Т.Коваленко стверджує, що за правовою конструкцією спадковий договір обмежує можливість відчужувача за життя не тільки розпоряджатися своїм майном, визначеним у договорі, але й позбавляє його можливості розпоряджатися ним шляхом складання заповіту. Це пов'язано з тим, що правочин, яким обмежує обсяг цивільної правоздатності особи, є недійсним.

Варто наголосити, що спадковий договір має певні схожі риси з договором довічного утримання (догляду). Проте, суттєвою відмінністю між цими договорами є те, що на відміну від договору довічного утримання (догляду) при укладенні спадкового договору право власності на майно, що є його предметом, переходить до набувача лише після смерті

⁹⁵ Турлуковський Я. Спадковий договір в українському цивільному праві: теорія і практика // Підприємництво, господарство і право. - 2005. - № 6.- С. 35

⁹⁶ Євстігнєєв А. Деякі аспекти спадкового договору // Юридичний журнал. -2005.- №10. – С. 35

відчужувача⁹⁷.

Особлива правова конструкція спадкового договору свідчить про дуалістичність правової природи цього інституту, яка виражена, з одного боку, в його договірно-зобов'язальному характері, а з другого - в особливому характері спадкового правонаступництва.

З одного боку, юридичною сутністю класичного спадкового договору є встановлення права спадкування на користь певної особи, яке за своїм змістом є окремим самостійним видом спадкування.

З іншого боку, як зазначає А. Євстігнєєв: спадковий договір на-самперед є двостороннім договором, в той час як спадкові правовідносини виникають або на підставі закону (наприклад, спадкування за законом), або одностороннього правочину (наприклад, заповіту); суб'єктами спадкових правовідносин є в першу чергу спадкоємці та спадкодавець, тоді як набувачами за спадковим договором можуть бути і не обов'язково спадкоємці; об'єктом спадкових відносин є спадщина, а об'єктом спадкового договору є майно, яке до складу спадщини не входить.

Надані положення свідчить про те, що **спадковий договір є різновидом цивільно-правового договору, відносини, що виникають із спадкового договору, є не спадковими, а договірними**. Враховуючи викладене, на думку А. Євстігнєєва, доцільним було б розмістити положення про спадковий договір в Підрозділі I «Договірні зобов'язання» Розділу III «Окремі види зобов'язань» Книги п'ятої ЦК «Зобов'язальне право» поряд з іншими поіменованими договорами⁹⁸.

На нашу думку, існування інституту спадкового договору є цілком обґрунтованим, оскільки він є окремим юридичним явищем і не може бути прирівняним до договору довічного утримання - за спадковим договором набувач може зобов'язуватися вчинити певну дію також на користь третьої особи. **Що стосується недійсності спадкового договору, на що наголошує Т. Коваленко, то слід зазначити, накладення заборони відчуження на майно не є підставою визнання такого договору недійсним за ст. 27 ЦК України, а є саме модифікованим способом виконання зобов'язання.**

Сторони в спадковому договорі.

В ст. 1303 ЦК України зазначається, що **відчужувачем** у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа, а

⁹⁷ Павлова Л. М. Особливості спадкового договору за Цивільним кодексом України / www.informjust.kiev.ua

⁹⁸ Євстігнєєв А. Деякі аспекти спадкового договору // Юридичний журнал. -2005.- №10. – С. 39

набувачем як фізична так і юридична особа.

Особливістю є те, що **набувач**, будучи спадкоємцем за будь-яким видом спадкування, після укладення спадкового договору не втрачає права на успадкування тієї частки майна, яке входить до складу спадщини і не є предметом спадкового договору.

Крім того, необхідно звернути увагу, що яких-небудь спеціальних вимог до відчужувача, таких як вік, працездатність, стан здоров'я, сімейний стан тощо, законодавством не передбачено.

Положення ч. 1 ст. 1303 ЦК України, яким встановлено, що відчужувачем може бути як подружжя, так і один з подружжя, на нашу думку, видається проблемним. Щодо подружжя, нібито зрозуміло і чоловік, і дружина є відчужувачами, разом висловлюють згоду при укладенні договору на те, щоб майно, що знаходиться у їх спільній сумісній власності, стало предметом договору⁹⁹.

В даному випадку вимоги ч. 1 ст. 65 Сімейного кодексу України щодо розпоряджання майном, що є спільною сумісною власністю за взаємною згодою дружини та чоловіка, дотримано¹⁰⁰.

А як же бути тоді, коли відчужувачем є, чоловік чи дружина, тобто один з подружжя? В першу чергу виникає питання щодо якого майна може бути укладений договір? Оскільки за загальним правилом згідно зі ст. 60 СК України та ст. 368 ЦК України майно, набуте подружжям за час шлюбу, є їх спільною сумісною власністю. А це тягне за собою необхідність отримання згоди другого з подружжя на укладення договору щодо майна, яке є предметом спадкового договору, і на яке розповсюджується режим спільної сумісної власності.

Беззаперечно можна припустити, що ч. 2 ст. 65 СК України встановлюється презумпція, відповідно до якої при укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя. Проте, відповідно до тієї ж статті СК України один із подружжя має право звернутися до суду з позовом про визнання договору недійсним на тій підставі, що був укладений без згоди другого з подружжя, за винятком, якщо такий договір не виходить за межі дрібного побутового правочину, а також законодавством встановлюється вимога щодо необхідності надання або простої письмової згоди другого з подружжя, або письмової нотаріально посвідченої. А оскільки відповідно до ст. 1304 ЦК України, **спадковий договір підлягає обов'язковому нотаріальному**

⁹⁹ Євстігнєєв А. Деякі аспекти спадкового договору // Юридичний журнал. -2005.- №10. – С. 36

¹⁰⁰ Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III // ВВРУ. - 2002. - №21-22

посвідченню та подальшій державній реєстрації у Спадковому реєстрі, згода другого з подружжя на його укладення також має бути нотаріально посвідчена.

Це, свого роду, певним чином захищає набувача, гарантуючи йому, що перевірку наявності згоди другого з подружжя здійснює нотаріус відповідно до п. 4 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України при посвідченні договору¹⁰¹.

Права і обов'язки сторін в спадковому договорі. Змістом будь-якого договору є сукупність прав і обов'язків сторін.

Ст. 1305 ЦК України передбачає, що набувач у договорі може бути зобов'язаний вчинити певну дію майнового або немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття.

До дій майнового характеру може бути віднесено не тільки надання грошової допомоги, але і надання матеріальної допомоги, наприклад, у вигляді продуктів харчування, лікарських засобів або інших предметів першої необхідності. Проблемних в даному випадку може бути питання грошової оцінки тих дій, які набувач повинен здійснити, оскільки зі сторони відчужувача можливі зловживання при вимаганні виконати дії, які мають майновий або немайновий характер, але можуть бути надто непосильними для набувача. Саме тому варто в договорі конкретизувати або обсяг тих дій, які буде виконувати набувач, або конкретний розмір грошової допомоги, яку має надати набувач відчужувачу. Однак забороняється закріплювати в договорі такий обов'язок набувача, який би передбачав одноразову сплату ним грошової суми, що буде еквівалентна вартості майна, яке виступає предметом договору.

Щодо дій немайнового характеру, то ними можуть бути, наприклад, відвідування відчужувача, організація прогулянок, догляд за самим відчужувачем або його оселею, оплата комунальних послуг, представництво інтересів відчужувача в органах державної влади тощо.

Оскільки спадковий договір відноситься до двосторонніх договорів, то правами й обов'язками наділяються обидві сторони.

Так головним обов'язком відчужувача є обов'язок передати у власність майно набувачеві. Хоча прямо цей обов'язок не передбачений нормою ЦК України, яка безпосередньо визначає обов'язки відчужувача, а впливає з загальної норми ст. 1302, в якій дається визначення договору.

З одного боку, набувач набуває право власності на майно, наділяється правом вимагати розірвання договору в разі неможливості вико-

¹⁰¹ Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства Юстиції України від 22.02.2012 № 296/5

нання ним розпоряджень відчужувача, а з іншого - зобов'язаний належним чином виконувати відповідно до умов договору розпорядження відчужувача. Відчужувач, в свою чергу, має право робити певні розпорядження, вимагати від набувача вчинення визначених умовами договору дій майнового або немайнового характеру. Він має право призначити особу, яка здійснюватиме контроль за виконанням спадкового договору після його смерті, та вимагати розірвання договору за життя у разі невиконання набувачем його розпоряджень¹⁰².

Спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу відчужувача у разі невиконання набувачем його розпоряджень. Спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу набувача у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача.

Разом з цим необхідно зазначити, що заповіт може бути змінено особою спадкодавцем у будь-який час. Поряд з цим, зважаючи на зазначене, законодавство надає додатковий захист спадкового договору, так заповіт, складений щодо майна, вказаного у спадковому договорі, є нікчемним, а тому пізніше вчинений спадковий договір скасовує заповіт¹⁰³.

З метою забезпечення виконання спадкового договору на майно, що є предметом договору, нотаріус відповідно до ст. 1307 ЦК України накладає заборону відчуження. Якщо ж відчужувач складе заповіт щодо майна, вказаного в спадковому договорі, він буде вважатися нікчемним.

5. Посвідчення спадкового договору та договору довічного утримання

Стаття 1304 ЦК України визначає вимоги до форми спадкового договору. А саме передбачено, що спадковий договір повинен бути укладений у письмовій формі і нотаріально посвідчений, а також зареєстрований у Спадковому реєстрі. ***Вимоги щодо форми договору довічного утримання закріплені в ст. 745 ЦК України, які передбачають, що даний договір укладається також в письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню.***

При цьому, обов'язковому нотаріальному посвідченню підлягають абсолютно всі спадкові договори та договори довічного утримання, незалежно від того, яке саме майно є предметом такого договору – ру-

¹⁰² Волкова І. А. Загальні засади укладання та реалізації спадкового договору / www.informjust.kiev.ua

¹⁰³ Волкова І. А. Загальні засади укладання та реалізації спадкового договору / www.informjust.kiev.ua

хоме чи нерухоме.

Оскільки цивільним законодавством не передбачено спеціальних норм щодо наслідків недотримання обов'язкового нотаріального посвідчення спадкового договору та договору довічного утримання, то можна зробити висновок про застосування загальних правил щодо нікчемності таких договорів.

Відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України спадковий договір та договір довічного утримання, предметом якого є нерухоме майно, посвідчується нотаріусом з дотриманням загальних правил посвідчення договорів відчуження¹⁰⁴.

Необхідно пам'ятати, що правила забезпечення реалізації права купівлі частки у праві спільної часткової власності при посвідченні спадкового договору не застосовуються.

За загальним правилом посвідчення договору повинно розпочинатися зі встановлення нотаріусом волевиявлення сторін, а також відповідності змісту договору вимогам закону, наприклад, забороняється укладати договір, який обмежує правоздатність набувача шляхом покладення на нього обов'язку не брати шлюб до смерті відчужувача тощо.

Наступними етапом посвідчення договору є встановлення особи набувача та відчужувача, перевірка їх дієздатності.

При посвідченні договорів про відчуження нерухомого майна нотаріус вимагає пред'явлення правовстановлюючих документів, які підтверджують право власності на вказане майно.

Якщо предметом спадкового договору є майно, право власності на яке підлягає державній реєстрації, нотаріус безпосередньо набувачу наголошує, а також зазначає і у тексті договору про необхідність реєстрації права власності у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно після смерті відчужувача.

При посвідченні спадкового договору та договору довічного утримання нотаріус накладає заборону відчуження на все майно, що є предметом таких договорів, про що робиться напис на всіх примірниках договору. Набувач має можливість зняти дану заборону на відчуження пред'явивши нотаріусу свідоцтво органу цивільного стану про смерть відчужувача.

Після з'ясування справжніх намірів сторін, відповідності договору чинному законодавству, встановлення осіб, обсягу їхньої дієздатності, перевібивши всі правовстановлюючі документи на майно, що підлягає реєстрації, нотаріус складає проект договору.

¹⁰⁴ Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства Юстиції України від 22.02.2012 № 296/5

6. Договір довічного утримання як вид правочину

Відповідно до ст. 744 ЦК України *за договором довічного утримання* (догляду) одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно.

Виходячи з цього поняття, можна визначити мету договору довічного утримання - набуття відчужувачем майнового утримання, а для набувача – набуття права власності на рухоме або нерухоме майно.

На думку І.О. Дзери та М.К. Галянтич, договір довічного утримання є різновидом договору ренти¹⁰⁵. М.В. Скаржинський стверджує, що договір довічного утримання має родові ознаки з договором ренти¹⁰⁶.

Проте є певні ознаки, які відрізняють даний вид договору не тільки від договору ренти, але і від договору купівлі продажу, дарування та спадкового договору.

Згідно зі ст. 746 ЦК України сторонами в договорі довічного утримання (догляду) є *відчужувач і набувач*. *Відчужувачем може бути* тільки фізична особа незалежно від її віку та стану здоров'я, а *набувачем* - повнолітня дієздатна фізична особа або юридична особа. Законодавством не забороняється укладення договору довічного утримання на користь третьої особи.

Змістом договору довічного утримання є права та обов'язки сторін у договорі.

Так за даним договором *відчужувач має такі права:*

-визначити можливі види матеріального забезпечення або догляду, які зобов'язаний буде надавати набувач;

-визначити умови забезпечення його житлом, наприклад, у квартирі або будинку, що ним передано за договором;

-вимагати належного виконання умов договору з надання утримання (догляду);

-у випадку неналежного виконання набувачем своїх обов'язків, на розірвання договору у судовому порядку.

105 Галянтич М.К. Житлове право України : павч. посібник / М.К. Галянтич. - К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 242

106 Скаржинський М.В. Житло як об'єкт цивільно-правових відносин : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право»/М.В. Скаржинський. - К., 2006. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : [www.http://nbuv.gov.ua](http://nbuv.gov.ua)

Набувач, в свою чергу, має такі основні права:

-здійснювати право володіння та користування майном, переданим за договором;

-у випадку укладення договору на утримання декількох осіб, у разі смерті однієї з них набувач має право на зменшення обсягу зобов'язань щодо утримання відчужувача (абз. 2 ч. 1 ст. 747 ЦК);

-на розірвання договору.

Щодо обов'язків, то основними обов'язками набувача у договорі довічного утримання є : забезпечувати матеріальним утриманням та (або) доглядом довічно відчужувача або визначену договором третю особу; забезпечувати їх житлом; у разі смерті відчужувача поховати його навіть якщо це не було передбачено договором.

Згідно зі ст. 755 ЦК України **договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду** на вимогу відчужувача або третьої особи, на користь якої він був укладений, у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків незалежно від його вини або на вимогу набувача. Також **договір довічного утримання (догляду) припиняється** зі смертю відчужувача. При розірванні договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням набувачем обов'язків за договором відчужувач знову набуває права власності на майно, яке було ним передане, і має право вимагати його повернення. Обов'язок повернути майно відчужувачу є правовим наслідком розірвання договору довічного утримання. При цьому, витрати, які поніс набувач при утримання відчужувача, йому не відшкодовуються. **Саме на підставі цього, на практиці виникають зловживання з боку відчужувача, який, наприклад, може змінити своє місце проживання без попередження про це набувача, внаслідок чого він може прострочити виконання або взагалі не виконати взятє на себе зобов'язання по догляду чи утриманню.** В такій ситуації необхідно керуватися ч. 2 ст. 613 ЦК України, в якій передбачено, якщо кредитор не вчинив дії, до вчинення яких боржник не міг виконати свій обов'язок, виконання зобов'язання може бути відстрочене на час прострочення кредитора. Тобто, набувач має можливість не надавати утримання протягом строку, коли відчужувач відмовляється приймати належне виконання зобов'язання або перешкоджає його виконанню.

Законодавством **передбачається можливість встановлення за набувачем права спільної часткової власності на житло при розірванні договору у зв'язку з неможливістю подальшого виконання за обставин, що мають істотне значення.** В даному випадку судом вра-

ховується тривалість часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за договором, та наявність чи відсутність іншого житла у набувача.

*За своєю юридичною природою договір довічного утримання (догляду) схожий зі спадковим договором, який також укладається між відчужувачем, що є власником майна та набувачем, який набуває право власності на майно відчужувача, та на якого покладається обов'язок виконувати певні дії майнового та немайнового характеру. **Основною відмінністю договору довічного утримання (догляду) від спадкового договору є момент набуття права власності на майно, що є предметом договору.** А саме: за договором довічного утримання (догляду) право власності у набувача виникає з моменту посвідчення договору (у випадках, встановлених законодавством - з моменту державної реєстрації договору), то за спадковим договором право власності на майно переходить до набувача тільки після смерті відчужувача. Набувач відповідно до цього договору за умови належного виконання вимог, зазначених у договорі, за життя відчужувача має лише можливість придбання права на майно в майбутньому.*

ТЕМА 4. Спадкування за законом

ПЛАН

1. Юридичний склад спадкування за законом.
2. Відмінність спадкування за законом від спадкування за заповітом.
3. Черги спадкоємців за законом та їх склад.
4. Зміна черговості при спадкуванні за законом.

1. Юридичний склад спадкування за законом.

Спадкування здійснюється двома шляхами: *за заповітом або за законом* (ст. 1217 ЦК України). Однак зрозуміло, що підстави спадкування не можна протиставляти. Крім того, для спадкування не тільки за заповітом, а й за законом потрібна ціла низка передбачених законом юридичних фактів.

Підставою виникнення спадкування за заповітом є *юридичний склад* - складання заповіту, смерть спадкодавця, відкриття спадщини, прийняття спадщини. Осіб, які закликаються до спадкування в цьому випадку, визначає у своєму заповіті спадкодавець. Для *спадкування за законом потрібні*:

-по-перше, наявність певного ступеня споріднення зі спадкодавцем або перебування на його утриманні протягом визначеного законом строку (тобто особа повинна входити в коло спадкоємців за законом);

-по-друге, факт смерті спадкодавця (тобто повинно відбутися відкриття спадщини); по-третє, прийняття спадщини.

Таким чином, спадкування виникає лише за наявності передбачених у законі юридичних фактів і тому безпосередньо із закону ніколи не виникає.

С. Н. Братусь вказував, що *спадкування за законом* засноване на припущенні, що закон, який встановлює коло спадкоємців, черговість їх закликання до спадкування, розміри спадкових часток, відповідає волі спадкодавця, який не побажав або не зміг виразити свою волю інакше – шляхом заповідального розпорядження¹⁰⁷.

Спадкування за законом має місце у тому випадку, якщо: відсутній заповіт; заповіт було скасовано заповідачем і не складено новий заповіт; заповіт визнано недійсним повністю або частково.

¹⁰⁷ Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 69-70.

Ю. О. Заїка зазначає, **що наявність заповіту не виключає і можливість спадкування за законом**. По-перше, заповідано може бути не все майно і тоді частина майна, яким спадкодавець не розпорядився, буде спадкуватися за законом. По-друге, один із призначених у заповіті спадкоємців може не прийняти спадщину і тоді частка майна, яка йому заповідалася, спадкується спадкоємцями за законом на загальних підставах. По-третє, один із призначених у заповіті спадкоємців, може відмовитися від спадщини, не визначаючи правонаступника. По-четверте, один із спадкоємців за заповітом може виявитися негідним і бути усунутий від спадщини. По-п'яте, один із спадкоємців, якому була заповідана спадщина з умовою, може не виконати визначену заповідачем умову. По-шосте, заповіт у судовому порядку може бути визнано недійсним у частині, яка порушує права обов'язкових спадкоємців¹⁰⁸.

Підставами закликання до спадкування за законом є: родинні стосунки (при певному ступені спорідненості та черговості спадкоємців); шлюб; усиновлення; перебування на утриманні спадкодавця не менше 5 років до його смерті, проживання однією сім'єю 5 років.¹⁰⁹

Спадкування, як правовідносини, дуже специфічні, оскільки на перший погляд, порушується конструкція загальних цивільних правовідносин – воно по суті безсуб'єктне, оскільки зі смертю припиняється правоздатність спадкодавця, тому його права та обов'язки переходять до спадкоємців у порядку спадкового правонаступництва, що характеризується цілим рядом особливостей:

- наявністю фактичного складу, прямо передбаченого законом (наприклад, складання заповіту, смерть спадкодавця, прийняття спадщини за заповітом);

- сукупністю прав і обов'язків, які переходять до спадкоємців, як єдине ціле;

- спадкування носить універсальний характер – усі права та обов'язки переходять одночасно й на підставі акту прийняття спадщини¹¹⁰.

Спадкові правовідносини існують у вигляді **юридичного складу**, необхідними елементами якого є такі юридичні факти: відкриття спадщини, час відкриття спадщини, місце відкриття спадщини, спадкова маса

¹⁰⁸ Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: Монографія. – К.: КНТ, 2007. – С. 145.

¹⁰⁹ Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. – Одеса: Юридична література, 2016. – С. 1017.

¹¹⁰ Зайцев О. Л. Основні положення спадкового права / О. Л. Зайцев // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 112–115 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10zolpcp.pdf>

та інші.

Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою (ч.1 ст.1220 ЦК України). Значення відкриття спадщини полягає в тому, що саме з відкриттям спадщини виникають спадкові правовідносини. Не слід плутати відкриття спадщини (як події) і відкриття спадкової справи (як дії), оскільки ці юридичні фати породжують різні наслідки. **При відкритті спадщини** у спадкоємців виникають матеріальні права на її прийняття або відмову на її прийняття. Нотаріальний процес в якості наслідку передбачає фіксування та констатацію наявності прав у спадкоємців та інших осіб.

Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. **Під днем смерті слід розуміти** конкретну календарну дату (добу). Не слід плутати смерть особи та реєстрацію смерті фізичної особи. Юридично особа вважається померлою з моменту, коли зроблений відповідний запис про смерть особи органами РАЦСу. Тому довідка про смерть (відповідної форми) або судове рішення про оголошення особи померлою (яке набрало законної сили), це лише підстава для відповідної реєстрації смерті фізичної особи із зазначенням дати її смерті. Якщо дата фактичної смерті невідома, наприклад, при оголошенні особи померлою, то в свідоцтві про смерть обов'язково повинен бути вказаний місяць або рік смерті (набрання судового рішення законної сили). У цьому випадку часом відкриття спадщини слід вважати останній день вказаного місяця або року.

Місце відкриття спадщини – це визначення виключно юридичне, під ним слід розуміти населений пункт (і, зрозуміло, нотаріальний округ), в якому за думкою спадкоємців слід визначатися з спадковим правонаступництвом. Зрозуміло, що місце фактичної смерті і місце відкриття спадщини можуть не співпасти. Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця (ч. 1 ст. 1221 ЦК України). На спадкоємців покладається обов'язок доказування останнього місця мешкання спадкодавця. Такими доказами, як правило, є: довідка про реєстрацію померлого на момент його смерті.¹¹¹

Закликання до спадкування, очевидно, може розглядатися як завершення юридичного складу, внаслідок чого у особи виникає право на спадкування. В деяких випадках закликання до спадкування здійснюється внаслідок самого факту смерті спадкодавця і, відповідно відкриття спадщини. В інших – за наявності ще і додаткових обставин, як то *спадкова трансмісія, субституція, відпадиння від спадкування всіх*

¹¹¹ Там само.

спадкоємців поточної черги. Отже, на практиці можуть реалізовуватися різні варіанти підстав і порядків спадкування¹¹².

2. Відмінність спадкування за законом від спадкування за заповітом

Згідно зі ст. 1217 ЦК України спадкування здійснюється за заповітом або за законом. Між вищенаведеними видами спадкування існує певна відмінність, основні аспекти якої стануть предметом нашого розгляду.

Спадкування за законом та спадкування за заповітом розмежовані в часі. Як засвідчують історичні віхи римського приватного права, перше з'явилося дещо раніше, ніж друге¹¹³.

У період існування СРСР провідну роль у прийнятті спадщини відіграло саме спадкування, яке втілювалося в реальність на підставі приписів закону, а не положень заповіту. Це пояснювалося тим, що існуюча на той час у нашій державі адміністративно-командна система управління, нітрохи не визнаючи право приватної власності, всіма можливими засобами активно перешкоджала нормальному функціонуванню останнього¹¹⁴.

ЦК України докорінним чином змінив підхід до розпорядження спадкодавця, яке він має право зробити стосовно власної спадщини на випадок невідворотного настання своєї смерті, а й принципово на інших засадах визначив місце вказаного суб'єкта в спадкових відносинах.

У чинному спадковому законодавстві України положення, які присвячуються ознакам, принципам і механізмам реалізації спадкування за заповітом, дуже виразно передують положенням, що стосуються ознакам, принципам та механізмам реалізації спадкування за законом. Зокрема, перші закріплюються главою 35 ЦК України, а другі відносяться до своєї відображення в главі 36 однойменного нормативно-правового ак-

¹¹² Бондарєва М. В. Види і підстави спадкування: теорія і нотаріальна практика / М. В. Бондарєва // Право і громадянське суспільство. 2013. - № 3 (4) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-4-2013/item/124-vydu-i-pidstavu-spadkuvannia-teoriia-i-notarialna-praktyka-bondarjeva-m-v>

¹¹³ Орач Є. М., Тишик Б. Й. Основи римського приватного права: Навчальний посібник – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 219.

¹¹⁴ Спадкове право України, навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. К. Брукацький - К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. - С. 27-28.

та¹¹⁵.

Підстави здійснення спадкування за заповітом істотно відрізняються від підстав здійснення спадкування за законом.

Зокрема, перше ґрунтується на розпорядженні, яке спадкодавець зробив стосовно власної спадщини на випадок остаточного припинення свого земного життя, а друге - на настанні якого-небудь з передбачених ЦК України юридичних фактів, до вичерпного переліку яких належать: відсутність заповіту; визнання заповіту недійсним; неприйняття спадщини спадкоємцями за заповітом; відмова всіх без винятку спадкоємців за заповітом від участі в розподілі спадкової маси; неохоплення заповітом усієї спадщини¹¹⁶.

Істотно відрізняється і коло спадкоємців за законом та коло спадкоємців за заповітом

За змістом положень ч. 2 ст. 1222 та ч. 2 ст. 2 ЦК України можна дійти висновку, що за спадкодавцем закріплюється право заповісти власну спадщину будь-яким учасникам цивільно-правових відносин, до складу яких, зокрема, належать: фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави, а також велика кількість інших суб'єктів публічного права¹¹⁷.

ЦК України передбачено 5 черг спадкоємців за законом. До складу кожної з них належать фізичні особи, які, як правило, знаходяться в певних кровних і/або сімейних зв'язках з власником спадкового майна. Як бачимо, між вказаними групами учасників цивільно-правових відносин існує певне співвідношення: будь-який спадкоємець за законом може стати спадкоємцем за заповітом, але не кожен спадкоємець за заповітом може стати спадкоємцем за законом.

Підґрунття прийняття спадщини спадкоємцями за законом суттєвим чином відрізняється від підґрунття прийняття спадщини спадкоємцями за заповітом. Зокрема, перші беруть участь в процесі спадкування на підставі передбаченої приписами ЦК України черговості, а другі - за умови відсутності останньої, на підставі розпорядження, зробленого тестаментоздатним спадкодавцем на випадок невідворотного на-

¹¹⁵ Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. - 2-е вид., допов. і перероб. - К.: Юрінком Інтер, 2005. - Кн. 2. - С. 595.

¹¹⁶ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. Вид. 4-е, перероб. і доповн. - Х.: ТОВ «Одісей», 2008. - С. 1123.

¹¹⁷ Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право: Підручник - К.: Алєрта; КНТ; ЦУЛ, 2009. - С. 94.

стання своєї смерті¹¹⁸.

Деякі автори виділяють й інші відмінності. Так, Я. В. Ковальчук зазначає, що коло спадкоємців за заповітом визначається заповідачем, а коло спадкоємців за законом - безпосередніми приписами ЦК України. Крім того, по-перше, заповідачу забороняється відстороняти від участі в спадкуванні спадкоємців за законом, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. Під останніми потрібно розуміти фізичних осіб, що перебуваючи в найбільш близьких кровних і/або сімейних зв'язках з власником спадкового майна, є непрацездатними за віком і/чи за здоров'ям. Склад вищевказаних учасників цивільно-правових відносин, зокрема, утворюють: малолітні, неповнолітні та повнолітні непрацездатні діти заповідача; непрацездатні батьки заповідача; непрацездатний чоловік або непрацездатна дружина заповідача.

По-друге, черговість участі спадкоємців за законом в розподілі неохопленої заповітом спадщини в деяких випадках змінюється. Підставою для настання такої зміни є певні юридичні факти, перелік яких, характеризуючись строгою вичерпністю, включає в себе: 1) нотаріально посвідчений договір, укладений після відкриття спадкової маси між вищезгаданими фізичними особами, які мали значну заінтересованість в її прийнятті; 2) рішення суду про отримання представником якої-небудь з наступних черг спадкоємців за законом права на спадкування разом з представником тієї черги спадкоємців за законом, що будуть запрошуватися до прийняття спадщини¹¹⁹.

Крім того, на сьогодні день в нашій державі спадкування за заповітом відбувається рідше, ніж спадкування за законом.

3. Черги спадкоємців за законом та їх склад

При спадкуванні за законом до спадкування закликаються особи, яких законодавець називає спадкоємцями.

Черговість спадкування за законом ґрунтується на презумпції, що у разі висловлення своєї волі спадкодавець залишив би спадкове майно найближчим особам, які законом об'єднані в певні черги, залежно від близькості родинних зв'язків за походженням, шлюбних відносин, уси-

¹¹⁸ Спадкове право: навч. посіб. / Ю. О. Заїка, С. О. Рябокони. - К.: Юрінком Інтер, 2009. - С. 86, 132.

¹¹⁹ Ковальчук Я. В. Основополтожні аспекти відмінності між спадкуванням за законом та спадкуванням за заповітом / Ковальчук Я. В. // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 200.

новлення, надання утримання спадкодавцю, перебування на утриманні спадкодавця, спільного проживання тощо.

Залежно від цих критеріїв законом встановлено відповідні черги спадкоємців.

Перехід права на спадкування від однієї черги спадкоємців до іншої обумовлений такими обставинами, як відсутність спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмова від її прийняття (ч. 2 ст. 1258 ЦК України)¹²⁰.

Перша черга. Право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки (ст. 1261 ЦК України). У цій нормі чітко визначено перелік суб'єктів, яких віднесено до спадкоємців першої черги, але не завжди легко на практиці довести родинний зв'язок між батьками та дітьми. Найпоширенішим і безспірним доказом батьківства або материнства для нотаріуса є свідоцтво про народження дитини, в якому записані і батько, і матір. Якщо особа не може за допомогою безспірних доказів підтвердити своє походження від певних осіб, то нотаріус відмовляє у визнанні за такою особою права на спадкування і пропонує звернутися до суду за встановленням факту родинних відносин.

У житті можуть мати місце випадки, коли у разі смерті батька (матері), який не встиг зареєструвати дитину на своє ім'я (якщо не перебували батьки в шлюбі), на підтвердження факту належності такої дитини до кола спадкоємців першої черги слід надати нотаріусу рішення суду про встановлення факту батьківства (материнства). Зачата за життя спадкодавця та народжена після його смерті дитина буде вважатися дитиною спадкодавця, якщо вона народиться під час перебування спадкодавця в шлюбі з матір'ю дитини і не пізніше десятимісячного строку після відкриття спадщини. В інших випадках нотаріус може порадити матері дитини звернутися до суду за встановленням факту батьківства¹²¹.

Перебування у шлюбі підтверджується свідоцтвом про шлюб та відповідною відміткою у паспорті. При цьому фактичні шлюбні відносини (проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу - п. 5 ч. 1

¹²⁰ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003.- NN 40-44. - ст.356.

¹²¹ Галюк В. В. Курс цивільного та сімейного права України (у питаннях і відповідях): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./ В. В. Галюк, О. Х. Юлдашев. - К.: МАУП, 2005. - 240 с. - Бібліогр.: с. 232-233.

ст. 256 ЦПК України)¹²², релігійний шлюб права на спадкування у першій черзі спадкоємців не надає.

Батьки спадкують після смерті своїх дітей на підставі правового зв'язку з дітьми, доказом чого є запис про народження у книгах запису актів цивільного стану, крім випадків, якщо вони усуваються від спадкування (позбавлення батьківських прав, умисне позбавлення життя спадкодавця чи його спадкоємців).

Доказом родинних та інших відносин спадкоємців із спадкодавцем є: свідоцтва органів РАЦС, записи в паспортах про дітей, про другого з подружжя, копії рішень суду, що набрали законної сили, про встановлення факту родинних та інших відносин тощо.

Друга черга. Право на спадкування за законом мають *рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як батька, так і матері* (ст. 1262 ЦК України).

Брати і сестри є спадкоємцями померлого, незалежно від того є вони повнорідними (мають обох спільних батьків) чи неповнорідними (мають спільного батька або спільну матір). Але не успадковують один після одного зведені брати і сестри, якщо вони не мають спільних батьків.

Для встановлення факту споріднення необхідне подання відповідних документів. Зокрема, родинні відносини можуть підтверджуватися свідоцтвами органів РАЦС про народження, витягами з книг запису актів цивільного стану, записами в паспортах про дітей. Наприклад, щоб підтвердити родинні відносини між спадкодавцем і спадкоємцем – братами, необхідно подати свідоцтва про народження спадкодавця і спадкоємця. І якщо в цих свідоцтвах батьки – одні й ті самі особи, то можна стверджувати, що спадкодавець і спадкоємець – брати. У разі неможливості подання зазначених документів факт родинних відносин може бути встановлений судом.

Перехід до третьої черги спадкоємців за законом є можливим, якщо не буде існувати ні спадкоємців першої черги, про що говорилося вище, ні спадкоємців другої черги, з урахуванням спадкування за правом представлення. Тобто «заміщувати» спадкоємців другої черги можуть: діда і бабу - прадід та прабаба; братів та сестер - племінники і племінниці.

Якщо враховувати, що спадкодавець був усиновленою дитиною, то до другої черги спадкоємців можуть належати його кровні дід, баба, сестри та брати, коли за рішенням суду між ними і усиновленим збере-

¹²² Цивільний процесуальний кодекс України від 18.07.1963.№ 1501-VI // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1963, N 30, ст. 464

жено правовий зв'язок, які спадкуватимуть разом із сестрами та братами, дідом та бабою, які входять до складу сім'ї усиновителів.

Кровні зв'язки рідних братів та сестер спадкодавця, його баби та діда також має бути підтверджений безспірними доказами, свідоцтвами про народження. В разі неможливості довести факт родинних відносин, нотаріус відмовляє у видачі свідоцтва про право на спадщину і має порадити звернутися до суду за встановленням факту родинних відносин.

Із цього виходить також і **судова практика**. Наприклад, *Личаківський районний суд м. Львова за позовом Четвертої Львівської державної нотаріальної контори про усунення від права на спадкування та зміну черговості одержання права на спадкування нерухомого майна, Крім цього позивач звернулася із позовом про зміну черговості на спадкування, визнання за нею права, як спадкоємцем другої черги за законом на спадкування майна.*

З врахуванням складності справи, суд керуючись вирішив задовольнити позовні вимоги Четвертої Львівської державної нотаріальної контори про усунення спадкоємця від права на спадкування майна зокрема частки квартири,; визнання за нею, як спадкоємцем другої черги за законом права на спадкування майна після смерті в порядку першої черги, зокрема частини квартири.¹²³

Третя черга. У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця (ст. 1263 ЦК України).

Таке спадкування відбувається у разі відсутності перших двох черг або якщо всі спадкоємці попередніх черг відмовилися від спадщини, не прийняли спадщину, усунені від права на спадкування.

На підтвердження родинних відносин вимагається подання відповідних документів. Зокрема, це можуть бути свідоцтва про народження батьків спадкодавця та їх братів або сестер, а яких зазначені спільні батьки. Крім того, якщо в паспортах є відомості про дітей, де зазначені батько чи мати спадкодавця та його брат або сестра, то можна стверджувати, що брат або сестра батьків спадкодавця є його рідним дядьком або тіткою. У разі неможливості подання вказаних документів факт родинних відносин встановлюється судом.

Із цього виходить також і **судова практика** Так, у *Деснянському районному суді міста Києва цивільну справу за позовом про визнання права на спадщину в порядку спадкування за законом - третя черга спадкування за правом представлення. Позовними вимогами є визнання*

¹²³ <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42217624>

права на спадщину в порядку спадкування за законом - третя черга спадкування за правом представлення. Керуючись ст. 1623 ЦК України суд визнав за право на спадщину після померлої в порядку спадкування за законом - третя черга спадкування за правом представлення, як двоюрідної сестри померлої, якій батько доводився дядьком¹²⁴.

Четверта черга. У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як 5 років до часу відкриття спадщини (ст. 1264 ЦК України).

Кваліфікуючою ознакою віднесення осіб до четвертої черги спадкоємців є проживання претендентів на спадок однією сім'єю зі спадкодавцем. Отже, визначальним тут є поняття сім'ї. Згідно зі ст. 3 СК України¹²⁵, **сім'ю становлять** особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. **Сім'я виникає на основі** шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Стаття 1264 ЦК України захищає права тих осіб, яких спадкодавець вважав членами своєї сім'ї і котрі проживали з ним впродовж досить тривалого часу (5 років), ведучи спільне господарство, надаючи допомогу одне одному. Особа, яка претендує на спадщину, має довести, що проживала зі спадкодавцем однією сім'єю (мала спільне господарство, витрати тощо) і що це тривало не менше 5 років до часу відкриття спадщини. Це можуть бути свідчення сусідів чи інших членів сім'ї, документи, які підтверджують спільне проживання та спільні витрати, тощо.

П'ята черга. У п'яту чергу (останню) спадкують *інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно (двоюрідні внуки, двоюрідні племінники, двоюрідні дід та баба тощо)*. При цьому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення.

Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця, не враховуючи народження самого спадкодавця (ст. 1265 ЦК України).

Родинні відносини мають підтверджуватися відповідними документами, а у разі неможливості подання таких факт родинних відносин встановлюється у судовому порядку.

До п'ятої черги спадкоємців за законом належать також *утри-*

¹²⁴ <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30242556>

¹²⁵ Сімейний кодекс України від 10.01.2002 ., № 2947-III // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002, N 21-22, ст.135

манці спадкодавця. **Особа вважається утриманцем за наявності таких умов:** 1) особа є неповнолітньою або непрацездатною за віком або за станом здоров'я; 2) ця особа не є членом сім'ї спадкодавця; 3) матеріальна допомога, яку отримувала особа від спадкодавця, була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування; 4) особа перебувала на утриманні спадкодавця не менше 5 років.

На доказ факту перебування на утриманні для суду можуть бути подані довідки органів місцевого самоврядування, житлово-експлуатаційних організацій, правлінь ЖБК тощо про перебування на утриманні; довідки органу соціального захисту населення про призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника. Вказані документи повинні містити відомості про час і період, коли особа перебувала на утриманні спадкодавця. У разі неможливості подати якісь документи, що підтверджували б утримання, **факт останнього може бути встановлений судом.**

Для нотаріуса на доказ факту перебування на утриманні подається тільки судове рішення.

4. Зміна черговості при спадкуванні за законом

У статті 1216 Цивільного кодексу України визначено поняття спадкування.

Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Спадкування здійснюється за заповітом або за законом.

Діючим Цивільним кодексом України передбачено **п'ять черг** спадкоємців за законом.

Відповідно до приписів ст. 1258 ЦК України спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття, крім випадків, встановлених статтею 1259 цього Кодексу.

Слід зазначити, що законодавець передбачив можливість зміни черговості спадкування за наявності певних підстав для цього.

Правила зміни черговості одержання права на спадкування передбачені ст. 1259 Цивільного кодексу України.

Так, згідно ч. 1 ст. 1259 ЦК України черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування *може бути змінена нотаріа-*

льно посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині.

Частиною 2 ст. 1259 ЦК України визначено, що фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

З наведеного очевидним є те, що законом передбачено **два випадки зміни черговості спадкування**. Умовно їх можна розділити на:

- 1) договірний;
- 2) судовий (який виникає на підставі рішення суду).

Розглянемо детально обидва випадки.

1. Договірний.

Договір про зміну черговості у відповідності до ч. 1 ст. 1259 ЦК може бути укладений спадкоємцями тільки після відкриття спадщини. За загальним правилом спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою (ст. 1220 ЦК України). Тобто, за життя спадкодавця укладення між його спадкоємцями договору про зміну черговості спадкування, діючим законодавством не передбачено, і порушення цього правила буде мати наслідком недійсність такого договору.

Суть договору про зміну черговості спадкування полягає в тому, що спадкоємець тієї черги, яка має право на спадкування, може за своєю волею закликати до спадкування спадкоємця або спадкоємців за законом будь-якої з наступних черг. При цьому спадкоємець попередньої черги, який виявив бажання укласти такий договір, право на спадкування не втрачає. Саме в цьому полягає основна відмінність даного інституту від відмови від прийняття спадщини на користь іншої особи (ст. 1274 ЦК України), при якій спадкоємець, який відмовився від спадкування, втрачає право на свою частку у спадщині у повному обсязі.

Предметом договору передбаченого ч. 1 ст. 1259 ЦК України може бути виключно домовленість щодо зміни черговості одержання права на спадкування. Відповідно, його змістом не можуть бути врегульовані інші питання, зокрема, одночасна зміна часток у спадщині спадкоємців за законом, перерозподіл цих часток, тощо.

У такому договорі має брати участь щонайменше один спадкоємець

тієї черги, яка закликається до спадкування. Згоди інших спадкоємців черги, яка закликається до спадкування, а також спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (ст. 1241 ЦК України), на укладення цього договору не вимагається, оскільки укладення даного договору жодним чином не звужує змісту наявних у них на даний момент спадкових прав та не змінює розмір їх часток у спадщині.

Наприклад, спадкоємцями за законом є рідний син та дружина спадкодавця, які згідно ст. 1261 ЦК України є спадкоємцями першої черги спадкування. Син, як спадкоємець першої черги, вирішив укласти договір про зміну черговості зі своїм рідним дядьком, який доводиться рідним братом спадкодавцю (друга черга) та його двоюрідною племницею, яка проживала разом зі спадкодавцем однією сім'єю більше п'ять років до його смерті (четверта черга). Як би син не укладав договір про зміну черговості спадкування, частки спадкоємців у спадщині розподілилися б наступним чином: $\frac{1}{2}$ частку успадкувала б дружина, $\frac{1}{2}$ частку успадкував би син, оскільки за загальним правилом частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними (ч. 1 ст. 1267 ЦК України).

В результаті укладення договору про зміну черговості спадкування спадкоємці, які уклали договір, одержують право на спадкування у наступних розмірах: по $\frac{1}{6}$ спадщини кожний ($\frac{1}{2}$ частка сина ділиться між ними на трьох, тобто по $\frac{1}{3}$ від $\frac{1}{2}$), а той зі спадкоємців першої черги, який не приймав участь в укладенні даного договору (дружина спадкодавця), залишає за собою $\frac{1}{2}$ частку у спадщині, яка і належала їй з самого початку з часу відкриття спадщини. Тобто, укладення договору про зміну черговості спадкування має наслідком зміну розміру частки лише у тих спадкоємців, які виявили бажання його укласти зі спадкоємцями наступних черг.

При цьому, укладаючи договір про зміну черговості спадкування, слід також враховувати інтереси осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, передбачене ст. 1241 ЦК України, згідно якої малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

2. Судовий.

Відповідно до ч. 2 ст. 1259 ЦК України фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувала-

ся, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Судовий порядок зміни черговості спадкування застосовується на підставі задоволення позову спадкоємця наступних черг до спадкоємців тієї черги, яка безпосередньо закликається до спадкування.

Право на пред'явлення позову про зміну черговості спадкування мають лише спадкоємці за законом, які відносяться до числа спадкоємців однієї з п'яти черг. У зв'язку з наведеним, у зазначеній категорії справ підлягає встановленню судом також факт належності сторін до спадкоємців за законом різних черг.

Слід звернути увагу на той факт, що зміна черговості спадкування лише надає право спадкоємцю наступної черги на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, а не визнає його спадкоємцем цієї черги. Отримавши право на спадкування разом із спадкоємцями іншої черги, такий спадкоємець вважається спадкоємцем тієї черги, до якої він належить відповідно до статей 1261 - 1265 ЦК.

Однак суди, не завжди дотримуються вказаних правил. **Аналіз судової практики** свідчить про наступне. Так, рішенням Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська задоволено позов про встановлення факту проживання однією сім'єю, визнання спадкоємцем четвертої черги, зміну черговості отримання права на спадкування. Рішенням встановлений факт проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу більше п'яти років до часу відкриття спадщини, та визнано особу спадкоємцем четвертої черги ЦК, для надання позивачці права на спадкування разом зі спадкоємцями першої черги. Однак допущено помилку щодо визнання особи спадкоємцем першої черги.

Необхідно зазначити, **що підставами для задоволення позову про зміну черговості спадкування** є сукупність наступних юридичних фактів, встановлених на підставі належних та допустимих доказів у судовому порядку:

1) здійснення опіки над спадкодавцем, тобто надання йому нематеріальних послуг (спілкування, поради та консультації, поздоровлення зі святами);

2) матеріальне забезпечення спадкодавця;

3) надання будь-якої іншої допомоги спадкодавцеві, тобто такої допомоги, яка має матеріалізований вираз - прибирання приміщення, приготування їжі, ремонт квартири;

4) тривалий час здійснення дій, визначених у пунктах 1 - 3;

5) безпорадний стан спадкодавця, тобто такий стан, під час якого

особа неспроможна самотійно забезпечувати свої потреби, викликаний похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом. Вищеперераховані юридичні факти встановлюються судом на власний розсуд з урахуванням усіх обставин справи.

Застосування наведеної норми закону – ч. 2 ст. 1259 ЦК України, вимагає від позивача доведення перед судом двох обставин:

1) факту опікування, матеріального забезпечення спадкодавця протягом тривалого часу;

2) перебування спадкодавця в безпорадному стані.

Згідно роз'яснень наданих у пункті 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.2008 року «Про судову практику у справах про спадкування» зазначено, що безпорадним слід розуміти стан особи, зумовлений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом, коли вона не може самотійно забезпечити умови свого життя, потребує стороннього догляду, допомоги та піклування.

На практиці, доведення обох обов'язкових обставин для зміни черговості спадкування, створює для позивачів певні труднощі, що в свою чергу призводить до відмови у задоволенні позовних вимог. **Аналіз судової практики** вказує на наступне.

Так, рішенням Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська) у задоволенні позову про визнання права на спадкування та зміну черговості спадкування - відмовлено у повному обсязі. Позивач за допомогою належних та допустимих доказів довів перед судом той факт, що він тривалий час опікувався спадкодавцем та надавав йому допомогу. При цьому, підставою для відмови у задоволенні позову стала та обставина, що позивачем не було доведено перед судом факту перебування спадкодавця у безпорадному стані. Враховуючи наведене суд прийшов до висновку, що підстав для застосування до виниклих між сторонами правовідносин положень ч. 2 ст. 1259 ЦК України не має, оскільки згідно висновку посмертної судово-медичної експертизи експерти прийшли до висновку, що не дивлячись на наявність у Д. (спадкодавця) комбінованої легенево-серцевої патології, до дня його смерті – безпорадним його стан визначити неможливо. Факт відсутності у спадкодавця безпорадного стану також був підтвердження показами допитаних по справі свідків. Рішення суду оскаржувалося позивачем у апеляційному порядку та ухвалою колегії суддів Апеляційного суду Дніпропетровської області та залишено без змін

Однак, суди не завжди правильно встановлюють фактичні обставини у справі та перевіряють їх наявність належними та допустимими доказами, що призводить до скасування ухвалених ними рішень.

Рішенням колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Запорізької області задоволено апеляційну скаргу та скасовано рішення Шевченківського районного суду м. Запоріжжя у справі за позовом про встановлення факту проживання однією сім'єю та визнання права на спадкування за законом разом зі спадкоємцями першої черги. Вказаним рішенням було задоволено позов та встановлено факт проживання позивача однією сім'єю понад п'ять років до часу відкриття спадщини та визнано за нею право на спадкування за законом після смерті особи разом зі спадкоємцем першої черги.. Скасовуючи вказане рішення апеляційний суд не погодився з висновками суду першої інстанції про те, що підставою для задоволення позову став лише факт реєстрації позивача за адресою померлого спадкодавця та наявності в останнього хвороб. Крім того апеляційний суд зазначив, що позивачем не було надано суду жодних доказів на підтвердження факту надання померлому матеріальної допомоги та опікування спадкодавцем (зокрема чеків на придбання ліків, продуктів, речей), не допитано по справі свідків, не надано відповідних медичних доказів перебування померлого у безпорадному стані та необхідності надання йому сторонньої допомоги.

Підсумовуючи все вищенаведене слід зазначити, що найбільш сприятливим та зручним для спадкоємців є договірний порядок зміни черговості спадкування, який можливий у випадку існування доброзичливих та дружніх відносин між спадкоємцями.

В свою чергу, *судовий порядок зміни черговості спадкування*, слід визнати таким, що вимагає від позивача прикладення значних зусиль для доведення перед судом підстав для зміни черговості спадкування, що обумовлює необхідність у поданні в обґрунтування заявлених позовних вимог достовірних, належних, допустимих та достатніх у їх сукупності доказів, що на практиці виявляється значно ускладненим, важким та створює для позивачів певні труднощі.

ТЕМА 5. Реалізація спадкових прав

ПЛАН

1. Порядок прийняття спадщини
2. Відмова від прийняття спадщини.
3. Правові наслідки прийняття та відмови від прийняття спадщини.
4. Усунення від права на спадкування.
5. Порядок відкриття спадщини відумерлою.

1. Порядок прийняття спадщини

Право на прийняття спадщини є суб'єктивним цивільним правом, яке розкривається через наявність вибору спадкоємця – прийняти спадщину чи відмовитися від неї¹. Тобто особа, яка має право на спадкування з моменту відкриття спадщини, не є суб'єктом таких відносин, в яких перебував спадкодавець, і, відповідно, не наділена тією низкою прав, які йому належали. Для набуття відповідних прав та обов'язків спадкоємець має прийняти спадщину. Отже, спадщина не переходить автоматично до спадкоємців, вони повинні її прийняти.

Прийняття спадщини – це вчинення спадкоємцем дій, які виражають його волю на отримання спадщини. Таким чином, спадкоємець засвідчує свою згоду на вступ у всі правовідносини спадкодавця, які в сукупності представляють собою спадщину.

Відповідно до пункту 4.1. розділу 1 частини II *Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя*, схвалених Рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29 січня 2009 року, прийняття спадщини вимагає наявності деяких умов, а саме:

- здійснення спадкоємцем цивільного права повинно бути вільним та на власний розсуд, без фізичного чи психічного тиску з боку інших спадкоємців, направленим на набуття спадщини в цілому, оскільки часткове прийняття спадщини не допускається;
- прийняття спадщини або відмова від її прийняття повинні бути здійснені в установленому законом порядку та в установленій законом

строк.¹²⁶

Відповідно до ч.2 ст 1268 ЦК України законодавець не визнає прийняття спадщини з умовою чи з застереженням. Іноді спадкоємці пов'язують можливість прийняття спадщини із певними обставинами. Наприклад, згоджуються прийняти спадщину в тому разі, якщо на них не буде покладено обов'язок сплати боргових зобов'язань спадкодавця, або приймуть спадщину лише тоді, коди від своєї частки відмовиться інший спадкоємець і т.ін. Але висування таких умов заборонено законом. **Прийняття спадщини є безумовним.**

Бувають випадки, коли спадкоємець використовуючи деякі обставини, має можливість у власних інтересах визначати порядок спадкування або здійснювати вплив на обсяг майнових прав інших спадкоємців спадкодавця. Наприклад, спадкоємець може заявити, що оскільки він один проживає найближче до земельної ділянки, яка є спадковим майном, то саме йому треба й прийняти її у власність. Або в порівнянні з іншими спадкоємцями він отримав найменшу частку спадщини, отже, брати участь у відшкодуванні витрат на поховання спадкодавця він не буде. Висування застережень з боку спадкоємця є неприпустимим. **Прийняття спадщини є беззастережним.**

Крім того, прийняття спадщини стосується всього спадкового майна у частці спадкоємця. Прийняття спадщини є єдиною дією незалежно від характеру спадкового майна та місця його перебування. Тому немає потреби приймати спадщину по окремих об'єктах (наприклад, цінні папери, квартира, земельна ділянка тощо). Це також означає, що спадкоємець не має права прийняти одну частину спадщини, а від іншої відмовитися.

Спадкоємець, який прийняв частину спадщини, вважається таким, що прийняв усю спадщину, звичайною межах своєї частки.¹²⁷

Причому спадкоємець набуває право власності на майно, яке було в наявності на момент смерті спадкодавця (оголошення його померлим). Право власності на майно спадкодавця набувається спадкоємцем з часу відкриття спадщини, тобто не залежно від часу її прийняття. Це надає можливість спадкоємцеві вимагати відтворення спадкової маси у випадку її зменшення. Наприклад, якщо за період між відкриттям спадщини і її прийняттям, деякі спадкові речі зникли, то у спадкоємця є право вимагати їх повернення.

¹²⁶ Кухарев О. Є. Спадкове право України: навч. посібник / О. Є. Кухарев. – К. : Алерта, 2013. – 328 с.

¹²⁷ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджено наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012р. № 296/5. (п.3.14 гл.10 р.2)

Прийняття спадщини відбувається шляхом *активного чи пасивного спадкування*.

Шляхом *пасивного спадкування* є прийняття спадщини спадкоємцем без спеціального волевиявлення. Спадкоємець, який постійно проживав разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом встановленого строку він не заявив про відмову від неї. Факт постійного проживання із спадкодавцем має бути підтверджений.

Факт постійного проживання з спадкодавцем підтверджується органом реєстрації місця проживання про факт проживання спадкоємця разом із спадкодавцем до дня його смерті.

Малолітні, неповнолітні, недієздатні особи чи особи з обмеженою цивільною дієздатністю якщо не висунули відмову від спадщини будуть вважатися такими, що прийняли спадщину.

Активне спадкування передбачає подання заяви про прийняття спадщини. Спадкоємець, який не проживав постійно із спадкодавцем на час відкриття спадщини, але бажає прийняти спадщину, повинен подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини¹²⁸.

Заяви про прийняття спадщини, про відмову від неї або заяви про їх відкликання, складені від імені спадкоємців їх представниками, що діють на підставі довіреностей, прийняті до розгляду не будуть.

Отже, *заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто нотаріусу за місцем відкриття спадщини у письмовій формі*. Якщо спадкоємець особисто прибув до нотаріуса за місцем відкриття спадщини, нотаріальне засвідчення справжності його підпису на заяві не вимагається. У цьому випадку нотаріус встановлює особу заявника, про що на заяві робиться відповідна службова відмітка. Ця відмітка скріплюється підписом нотаріуса.

Якщо заява, на якій справжність підпису спадкоємця не засвідчена, надійшла поштою, вона приймається нотаріусом, заводиться спадкова справа, а спадкоємцю повідомляється про заведення спадкової справи та необхідність надіслати заяву, оформлену належним чином (із нотаріально засвідченим підписом особи-спадкоємця), або особисто прибути до нотаріуса за місцем відкриття спадщини.

Що стосується *малолітніх осіб-спадкоємців та недієздатних осіб*, то заяви про прийняття ним спадщини подаються батьками, усиновлювачами чи опікунами. Особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або

¹²⁸ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджено наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012р. № 296/5. (п.3. гл.10 р.2)

підклучальника.

Особа, яка подала заяву про прийняття спадщини, може відкликати її протягом строку, встановленого для прийняття спадщини.

Відповідно до ст. 1270 ЦК України **для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців**, який починається з часу відкриття спадщини. **Часом відкриття спадщини є** день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. Якщо виникнення у особи права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, строк для прийняття нею спадщини встановлюється у три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття. **Якщо строк, що залишився, менший як три місяці, він продовжується до трьох місяців.**

Спадкоємець, який протягом встановленого законодавцем строку, не подав заяву про прийняття спадщини, вважається таким, що не прийняв її.

Спадкоємець, який пропустив строк прийняття спадщини, може, по-перше, подати заяву нотаріусу про прийняття спадщини, за умови письмової згоди всіх спадкоємців, які прийняли спадщину; по-друге, подати позов до суду для встановлення йому додаткового строку для прийняття спадщини. Причому суд може встановити додатковий строк лише за умови визнання у спадкоємця, який пропустив встановлений строк, об'єктивних, непереборних, істотних обставин. **До таких обставин можуть бути віднесені наступні:** тривала хвороба, перебування спадкоємця тривалий час за межами України, відбування покарання в місцях позбавлення волі, перебування на строковій військовій службі в Збройних Силах України тощо¹²⁹

Судова практика свідчить, щонезнання про смерть спадкодавця не свідчить про поважність пропуску зазначеного строку. Наприклад², у серпні 2014 року звернулася до Шевченківського районного суду із позовом про визначення додаткового строку для прийняття спадщини, посилаючись на те, що особа склала заповіт, яким заповіла їй усе своє майно. Особа померла. Про відкриття спадщини позивачка дізналася лише у серпні 2014 року, отримавши лист від Третьої київської державної нотаріальної контори, оскільки проживала окремо від спадкодавиці й не знала про її смерть. У видачі свідоцтва про прийняття спадщини їй було відмовлено у зв'язку з пропуском шестимісячного строку для звернення із зазначеною заявою.

¹²⁹ Харитонов Є.О. Цивільне право України / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, О.В. Старцев. – Вид. 3-тє, перероб., і допов.. – К.: Істина.-2011. - 808 с.

Рішенням Шевченківського районного суду м.Києва позов задоволено, постановлено визначити особі додатковий строк для прийняття спадщини після померлої особи у три місяці з дня набрання рішенням суду законної сили. Рішенням Апеляційного суду м.Києва рішення суду першої інстанції скасовано, ухвалено нове рішення про відмову в задоволенні позову. Ухвалою Вищого спеціалізованого рішення апеляційного суду скасовано, а рішення суду першої інстанції залишено в силі.

У поданій до ВС заяві особа просить скасувати судові рішення судів першої та касаційної інстанцій, а рішення апеляційного суду залишити в силі, посилаючись на неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, а саме ч.3 ст.1272 Цивільного кодексу. Судова палата у цивільних справах ВС дійшла висновку, що заява підлягає задоволенню, оскільки незнання про смерть спадкодавця як причина пропуску строку для прийняття спадщини не може бути визнана поважною, оскільки сама по собі ця обставина без встановлення інших об'єктивних, непереборних, істотних труднощів на вчинення дій щодо прийняття спадщини не свідчить про поважність пропуску зазначеного строку.¹³⁰

Таким чином, **право на спадщину виникає з моменту її відкриття**, і закон зобов'язує спадкоємця, який постійно не проживав зі спадкодавцем, у шестимісячний строк подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини. **Поважними причинами пропуску строку для прийняття спадщини є** причини, які пов'язані з об'єктивними, непереборними, істотними труднощами для спадкоємця на вчинення цих дій. Якщо ж у спадкоємця перешкод для подання заяви не було, а він не скористався правом на прийняття спадщини через відсутність інформації про смерть спадкодавця, то правові підстави для визначення додаткового строку для прийняття спадщини відсутні.

2. Відмова від прийняття спадщини

Відповідно до статті 1218 ЦК України **до складу спадщини входять** як усі права, так і усі обов'язки що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок смерті чи визнання померлим. До таких обов'язків можуть належати обов'язки за цивільно-правовими договорами, обов'язки з відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, присуджені судом за життя спадкодавця, ви-

¹³⁰ Єдиний державний реєстр судових рішень. Електронний ресурс Режим доступу [http:// www.reyestr.court.gov.ua](http://www.reyestr.court.gov.ua)

трати на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця, обов'язки за договором оренди житла з викупом.

Оскільки спадщина може містити не тільки надбання, а і витрати, то спадкоємець може відмовитися від прийняття спадщини. **Крім того, поширеними причинами відмови від спадщини виступають:** висока вартість процедури переоформлення спадщини, неможливість забрати частину від нерухомого майна (наприклад, спадкоємці відмовляються від своєї частки спадщини на користь когось одного з них, який оформляє спадщину на себе, продає, а потім ділить порівну на всіх, тим самим заощаджуючи на нотаріальних послугах та оформленні нерухомості). Крім того, відмовляються від спадщини і через нежитловий та негідний стан спадкового майна та значна віддаленість від його розташування.

Однак відмова від прийняття спадщини є правом, а не обов'язком спадкоємця. Реалізувати своє право він може двома шляхами: по-перше, не вчиняючи ніяких дій, які свідчили про його намір прийняти спадщину, а, по-друге, подати заяву до нотаріуса про відмову від спадщини, протягом шести місяців з часу її відкриття. Законом встановлено строк на відмову від спадщини, відповідно до статті 1270 ЦК України. **Подавати заяву про відмову від спадщини у письмовій формі спадкоємець має особисто нотаріусу за місцем відкриття спадщини.** Заяви про відмову від спадщини, складені від імені спадкоємців їх представниками, які діють на підставі довіреностей, прийняті до розгляду не будуть, згідно з пунктом 3 глави 10 розділу 2 *Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012р. № 296/5.*

Відмова від прийняття спадщини є одностороннім правочинном, отже, спадкоємець повинен бути цілком і повністю дієздатним. Тому відповідно до статті 1273 ЦК України правом на відмову від прийняття спадщини користуються спадкоємці з обмеженою цивільною дієздатністю, але за згодою піклувальника і органу опіки і піклування; неповнолітні спадкоємці віком від 14 до 18 років за згодою батьків, усиновлювачів, піклувальника і органу опіки та піклування; батьки, усиновлювачі, опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини малолітньою, недієздатною особою, лише з дозволу органу опіки та піклування.

Відмова від прийняття спадщини може мати, як загальний, так конкретно спрямований характер. По-перше, спадкоємець може відмовитися від спадщини взагалі, а, по-друге, відмовитися від спадщини на

користь іншої особи¹³¹

Спадкоємець має право відмовитися від належної йому спадщини на користь іншого спадкоємця відповідно до ст.1274 ЦК України.

Спадкоємець за заповітом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом, а спадкоємець за законом – на користь будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від черги.

Однак *існують деякі обмеження щодо відмови від спадщини на користь іншого спадкоємця*. По-перше, у випадку підпризначення спадкоємця спадкодавцем. Наприклад, у заповіті спадкодавець передбачив можливість відмови основним спадкоємцем і зробив під призначення іншого спадкоємця до якого перейде спадщина. За таких умов основний спадкоємець не зможе відмовитися від спадщини на користь іншого спадкоємця. Крім того, спадкоємець не має права відмовлятися від спадщини на користь тих осіб, дії або бездіяльність яких підпадає під застосування статті 1224 ЦК України.

Як і прийняття спадщини, так відмова від її прийняття не може бути із умовами та застереженнями з боку спадкоємця. У випадку подання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини або про видачу свідоцтва про право на спадщину відмовитися від спадщини буде вже неможливо. Однак законодавець залишає можливість для спадкоємця, який відмовився від прийняття спадщини відкликати свою відмову протягом строку, встановленого для її прийняття.

3. Правові наслідки прийняття та відмови від прийняття спадщини

Прийняття чи неприйняття спадщини спадкоємцем є суб'єктивним цивільним правом. Реалізація цього суб'єктивного права матиме наслідки як для *самого спадкоємця, який виключається з числа суб'єктів спадкового правовідношення, так і для інших осіб, які внаслідок цього, навпаки, набувають право на вступ у спадщину*. Правових наслідків від такого права не буде лише у тому випадку, коли потенційний спадкоємець відмовиться від прийняття спадщини до її відкриття.

Відповідно до статті 1275 ЦК України якщо від прийняття спадщини відмовився один із спадкоємців за заповітом, частка у спадщині, яку він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за запо-

¹³¹ Кухарев О. Є. Спадкове право України: навч. посібник / О. Є. Кухарев. – К. : Алерта, 2013. – 328 с.

вітом і розподіляється між ними порівну. Якщо від прийняття спадщини відмовився один із спадкоємців за законом з тієї черги, яка має право на спадкування, частка у спадщині, яку він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за законом тієї ж черги і розподіляється між ними порівну. Наприклад, брат спадкодавця, який за законом належить до другої черги спадкування, бажає відмовитися від спадщини. Отже, його частка буде розподілена між рідними братами та сестрами спадкодавця, його бабою та дідом, як з боку батька, так і з боку матері, тобто між всіма спадкоємцями другої черги. Положення цієї статті не застосовуються, якщо спадкоємець відмовився від прийняття спадщини на користь спадкоємця іншої черги, а також коли заповідач підпризначив іншого спадкоємця. Якщо на спадкоємця за заповітом, який відмовився від прийняття спадщини, було покладено заповідальний відказ, обов'язок за заповідальним відказом переходить до інших спадкоємців за заповітом, які прийняли спадщину, і розподіляється між ними порівну. Відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом.

В реальному житті у заповіті спадкоємцем призначається особа, яка є пов'язаною із заповідачем зв'язками спорідненості, шлюбу, проживання однією сім'єю або утримання, а тому, входить до однієї з черг спадкоємців за законом. З метою захисту спадкових прав цієї особи законодавець закріпив правило про те, що у разі закликання до спадкування однієї і тієї ж особи одночасно за заповітом і за законом, сама відмова від прийняття спадщини за заповітом не позбавляє її можливості прийняти спадщину на іншій підставі – за законом.

Спадкування за заповітом або за законом законодавець розглядає як окремі види спадкування (ст. 1217 **ЦК України**). У ч. 1 ст. 1273 **ЦК України** зазначено, що спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитись від прийняття спадщини, навіть, якщо право на спадкування за заповітом і за законом виникає у одного і того ж спадкоємця. Спадкоємець також має право спадкувати за заповітом, відмовившись при цьому від спадкування за законом, оскільки спадкування за заповітом засновується на чіткому волевиявленні спадкодавця, що має перевагу на спадкуванням за законом (ст. 1223 **ЦК України**) і свобода якого не може бути обмежена, крім випадку спадкування за обов'язковою часткою на підставі ст. 1241 **ЦК України**.¹

Отже, особа, на користь якої відкрилася спадщина одночасно і за заповітом і за законом, має право прийняти її лише за однією з цих підстав. Також вона не позбавлена права відмовитись від її прийняття за іншою підставою.

Якщо спадкоємець, який мав право на спадкування і за заповітом, і за законом, подав заяву на прийняття спадщини за однією з цих підстав він тим самим висловив свою згоду і на прийняття спадщини за іншою підставою.

Цей спадкоємець вважатиметься таким, що прийняв спадщину в цілому – за обома підставами. Така презумпція існуватиме, якщо тільки він протягом встановленого ст. 1270 ЦК України строку не заявить про свою відмову від прийняття спадщини за іншою підставою. Отже, якщо на момент завершення строку для прийняття спадщини спадкоємець подав заяву про прийняття спадщини за однією з підстав і не подав заяву про відмову від її прийняття за іншою підставою, він вважатиметься таким, що прийняв її і за заповітом, і за законом.¹³²

4. Усунення від права спадкування

Усунення від права спадкування – це позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців, засноване на підставі закону та рішення суду. Інститут усунення від права на спадкування, як зазначає Є.О. Рябоконт¹³³, не є новим для вітчизняного цивільного законодавства. Він був урегульований ст. 528 ЦК УРСР 1963 р., яка передбачала дві групи підстав для позбавлення права на спадщину – навмисне позбавлення життя спадкодавця або кого-небудь із спадкоємців, а також позбавлення батьківських прав і злісне ухилення батьків і повнолітніх дітей від виконання покладених на них в силу закону обов'язків з утримання спадкодавця. Слід зазначити, що схожі норми спадкового права містяться і в законодавстві інших країн. Наприклад у КНР спадкоємець позбавляється права на спадщину у разі вчинення умисного вбивства спадкодавця або інших спадкоємців з метою заволодіння спадщиною, залишення спадкоємця без догляду та жорстоке поводження з ним, зміна на свою користь заповіту або його знищення¹³⁴. Відповідно до Цивільного уложення Німеччини, позбавляються спадкування особи, які умисно та протиправно позбавили життя спадкодавця або вчинили замах на його життя, чи позбавили спадкодавця можливості скласти, змінити, відміни-

¹³² Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред.. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонові, Н.Ю. Голубевої. – Київ, 2008. – 739с.

¹³³ Рябоконт Є.О. Усунення від права на спадкування. - Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні Науки. – 2005. - № 67-69/2005. - С. 71.

¹³⁴ Кухарев О.Є. Спадкове право: Навч. посібник / О. Є. Кухарев. – К. : Алерта, 2013. – С. 247.

тизаповідальне розпорядження¹³⁵. Закон Іспанії про спадкування від 1981 р. до кола осіб, які не мають права на спадщину відносить батьків, які покинули власних дітей або вимагали від них займатися проституцією, осіб, засуджених за дії, вчинені проти спадкодавця або його подружжя, осіб, які неправдиво звинувачували спадкодавця у вчиненні злочину, внаслідок чого його було засуджено¹³⁶.

У статті 1224 Цивільному кодексі України від 16 січня 2003 року чітко визначено коло спадкоємців, які усуваються від права на спадкування. В той же час необхідно зазначити, що таке усунення відбувається не автоматично, а можливе лише на підставі рішення суду. Вимога про усунення спадкоємця від права спадкування може бути пред'явлена особою для якої таке усунення надає можливість стати спадкоємцем або збільшити свою частку у спадковому майні. Подати позовну заяву про визнання спадкоємця негідним можна тільки після відкриття спадщини, тобто після смерті спадкодавця. В цьому випадку виникає питання до якого суду треба звертатися: або за місцем відкриття спадщини або за місцем знаходження негідного спадкоємця. *Згідно зп.2 Постанови Пленуму Верховного Суду України №-7 від 30 травня 2008 року справи про спадкування розглядаються судами за правилами позовного провадження, якщо особа звертається до суду з вимогою про встановлення фактів, що мають юридичне значення, які можуть вплинути на спадкові права та обов'язки інших осіб та (або) за наявності інших спадкоємців і спору між ними.*¹³⁷

Відповідно до ст. 109 Цивільного процесуального кодексу України (далі ЦПК) позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Таким чином, треба звертатися до суду за місцем знаходження негідного спадкоємця.

Також, саме звернення до суду не є підставою, щоб нотаріус відмовив у видачі свідоцтва про право на спадщину спадкоємцю, якого намагаються позбавити спадщини. А тому позивач (зацікавлений спадко-

¹³⁵ Фединяк Г.С. Міжнародне приватне право: Підручник/ Г.С. Фединяк, Л.С. Фединяк. – К.: Атіка, 2009. – С. 307.

¹³⁶ Міжнародне приватне право: підручник для студ.юрид.вищ.навч.закл./за ред.проф. В.П. Жушмана та доц. І.А. Шуміло. – Х.: Право, 2011. – С. 262

¹³⁷ Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 «Про судову практику у справах про спадкування Постанова Пленуму Верховного Суду України» від 30 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/F09DB0B4B59BAA58C2257AF400547A44](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/F09DB0B4B59BAA58C2257AF400547A44).

ємець) повинен самотійно попіклуватися про збереження спадкового майна і у позовній заяві просити суд застосувати забезпечення позову відповідно до ст. 152 ЦПК у вигляді заборони нотаріусу видавати потенційно негідному спадкоємцю свідоцтво про право на спадщину, тому що видача вказаного свідоцтва може в подальшому значно ускладнити процес повернення спадкового майна належним спадкоємцям або взагалі зробити його неможливим. Якщо суд визнає вимоги позивача обґрунтованими і позбавить права на спадщину негідного спадкоємця, то строк прийняття спадщини особами, право на спадщину для яких виникло після усунення, треба обчислювати з дня набрання рішенням законної сили.

Якщо спадкоємця усувають від права спадкування за рішенням суду, то отримане ним спадкове майно вважається безпідставно набутим. У цьому разі діють положення статей 387 та 390 Цивільного кодексу України, відповідно до яких законний власник має право витребувати від недобросовісного набувача (негідного спадкоємця) не лише майно, але і передання усіх доходів від майна, які набувач одержав або міг одержати за весь час володіння ним, але в свою чергу недобросовісний набувач (володілець) має право вимагати від власника майна відшкодування необхідних витрат на утримання, збереження майна, здійснених ним з часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів.

Також виникає питання чи мають право спадкувати за правом представлення діти спадкоємця усуненого від права на спадщину. Відповідно до ст. 1266 ЦК України до кола осіб, що стають спадкоємцями за правом представлення відносяться: внуки, правнуки, прабаба, прадід, племінники, двоюрідні брати та сестри спадкодавця, при спадкуванні по прямій низхідній лінії право представлення діє без обмеження ступеня споріднення.

Спадкування за правом представлення відбувається у разі, якщо на час відкриття спадщини не залишилось в живих відповідного родича (вищезгаданих осіб), що повинен, бути власником частини спадкового майна, яка належала йому за законом. Таким чином, якщо особа була позбавлена права на спадкування за життя, то і її родичі будуть позбавлені права на спадкування, після смерті негідного спадкоємця.

Важливо також відмежовувати поняття усунення відправа на спадщину від поняття зміна черговості одержання права на спадщину, яка регулюється ст. 1259 ЦК України. В останньому випадку спадкоємець не втрачає свого права на спадщину, а лише зменшується його розмір частки у спадщині, оскільки до спадкування закликається особа, яка є

спадкоємцем наступних черг, але оскільки ця особа протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані, то за рішенням суду вона одержує право на спадкування разом з іншими спадкоємцями.

Перейдемо до розгляду підстав усунення від права на спадкування, передбачених статтею 1224 Цивільному кодексі України.

Відповідно до ч. 1 вказаної статті не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. У цьому випадку особи позбавляються спадкування і за законом і за заповітом. Але з цього правила є виключення, якщо був вчинений замах на життя спадкодавця, але останній, знаючи про це, все одно склав заповіт на користь негідного спадкоємця, то ця особа буде мати право на спадщину. З частини 1 ст.1224 ЦК не впливає, що вчинення вбивства або замаху на вбивство повинно бути саме з метою заволодіння майном (спадщиною), а тому вчинення вбивства з хуліганських мотивів чи з метою помсти, теж позбавляє особу права на спадкування. Таким чином, для позбавлення спадщини у цьому випадку необхідно щоб вказаний злочин і вина негідного спадкоємця були підтверджені вироком суду, який набув законної сили. Але виникає питання стосовно вини особи у вчиненому злочині – чи буде особа позбавлена права на спадщину, якщо вчинила вбивство з необережності? На думку Ю.О. Заїки, вчинення злочину з необережності, наприклад, при порушенні правил дорожнього руху, виконанні будівельних робіт, техніки безпеки тощо, що спричинило загибель спадкодавця чи спадкоємців, не позбавляє притягнутого до кримінальної відповідальності за вчинення злочину права отримати спадщину.¹³⁸ Також треба звернути увагу на те, що кваліфікація злочину, за який було особу притягнуто до кримінальної відповідальності, має важливе значення і для цивільно-правових відносин. Так, якщо особа була засуджена саме за вбивство спадкодавця, то вона позбавляється права на спадкування, але якщо особа визнана винною у вчиненні такого злочину, як умисне тяжке тілесне пошкодження, внаслідок якого сталася смерть потерпілого, то в цьому випадку такий спадкоємець все одно буде мати право на спадщину. Так само, особа, яка вчинила вбивство у стані неосудності, не тільки звільняється від відповідальності, але і не позбавляється права на спадкування. З цього приводу науковець Ю.О. Заїка висловлює думку, про необхідність позбавляти спадщини, не лише

¹³⁸ Заїка Ю.О. Спадкове право України: навч. посіб/ Ю.О. Заїка. – К.: Істина, 2006. - С. 184.

тих спадкоємців, що вчинили вбивство, але і тих, які умисно вчинили і інші злочини проти життя, здоров'я, волі й гідності спадкодавця (якщо цю обставину було встановлено судом, за винятком тих випадків, коли заповідач складе заповіт уже після вчинення такого злочину)¹³⁹. І справді, таке доповнення статті 1224 ЦК України, сприяло б встановленню справедливості як по відношенню до спадкодавця, так і по відношенню до спадкоємців.

Відповідно до ч. 2 згадуваної статті, не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині. Заповіт, укладений під впливом насильства чи обману, за рішенням суду буде визнаний недійсним. Тоді прийняття спадщини відбувається відповідно до главі 86 Цивільного кодексу «Спадкування за законом». Таким чином, негідний спадкоємець, який перешкоджав спадкодавцю скласти заповіт, все-таки б отримував спадщину за законом, а тому законодавець вірно закріпив положення про позбавлення спадщини і за законом для таких негідних спадкоємців. Варто звернути увагу, що ця підстава позбавлення спадщини була відома ще з римського приватного права, коли спадкоємці, які знищили «табличку із заповітом» позбавлялися права на спадщину¹⁴⁰.

Частиною 3 ст. 1224 ЦК України передбачений ще один випадок позбавлення права на спадкування при спадкуванні за законом. У вказаній частині зазначено, що не мають права на спадкування за законом батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини. Ця норма відсилає нас до ст. **164 Сімейного кодексу України, у якій зазначені підстави позбавлення батьківських прав, до останніх належать:**

- 1) мати або батько не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- 3) жорстоко поведуться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;

¹³⁹ Заїка Ю.О. Спадкове право України: навч. посіб./ Ю.О. Заїка. – К.: Істина, 2006. - С. 188.

¹⁴⁰ Підопригора О.А. Римське право: Навчальний посібник/ О.А.Підопригора, Є.О. Харитонов. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - С. 439.

5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

б) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.

Право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років. Також варто зазначити, що позбавлення батьківських прав відбувається тільки в судовому порядку.

Але це не єдиний випадок, коли близькі родичі будуть позбавлені права на спадкування при спадкуванні за законом. Так, не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом. Обов'язок батьків утримувати своїх неповнолітніх дітей закріплений у главі 15 Сімейного кодексу України (далі СК). Безпосередньо у ст. 180 СК зазначено, що батьки зобов'язані утримувати своїх дітей до досягнення останніми повноліття. Главою 16 СК передбачений обов'язок батьків утримувати повнолітніх дітей, які є непрацездатними або продовжують навчання і у зв'язку з цими обставинами потребують матеріальної допомоги. У цих випадках утримання буде надаватися за умов, що батьки можуть здійснювати таке утримання, а у випадку навчання повнолітньої доньки чи сина, воно триває до досягнення особою 23 років. В свою чергу главою 17 СК встановлений кореспондуючий обов'язок повнолітніх дітей утримувати своїх непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги. Обов'язок по утриманню виникає не лише між батьками і дітьми, але і між іншими членами сім'ї та родичами. Так главою 22 СК України регулюється порядок надання утримання бабою та дідом своїм онукам, та навпаки, утримання братів та сестер, мацухи, вітчима, пасинка, падчерки, обов'язок особи, яка до досягнення повноліття проживала з родичами або іншими особами однією сім'єю, утримувати непрацездатних родичів та інших осіб, з якими проживала не менш як п'ять років.

Таким чином, обов'язок по утриманню може виникати не тільки між близькими родичами, але і між більш далекими або між особами, які проживали однією сім'єю. У зв'язку з цим, у частині 5 ст. 1224 ЦК України закріплено, що за рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухи-

лялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. Правило цієї статті поширюється на всіх спадкоємців за законом, навіть на тих, які не повинні були утримувати спадкодавця відповідно до сімейного законодавства. При встановленні факту ухилення від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця суд враховує поведінку особи, розуміння нею свого обов'язку щодо надання допомоги, її необхідність для існування спадкодавця, наявність можливості для цього, та свідомого невиконання такою особою встановленого законом обов'язку. Як зазначено у постанові № 7 Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. *непред'явлення спадкодавцем, який мав право на утримання, позову про стягнення аліментів до особи, яка претендує на спадщину, не є достатньою підставою для відмови в позові про усунення від права на спадкування*¹⁴¹.

Для усунення від спадкування у цьому випадку, необхідно встановлення двох фактів: факт ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги і факт перебування спадкодавця у безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво та його потребу в допомозі саме цієї особи. Згідно з Листом Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 № 24-753/0/4-13 *безпорадний стан слід розуміти як безпомічність особи, неспроможність її своїми силами через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво фізично та матеріально самотійно забезпечити умови свого життя, у зв'язку з чим ця особа потребує стороннього догляду, допомоги та піклування*¹⁴². Ухилення особи від утримання спадкодавця і надання йому допомоги характеризується умисною формою вини, тобто коли особа знала про потреби спадкодавця, його стан, мала можливість йому допомогти, але спеціально цього не робила. Але при цьому суд все-таки буде враховувати можливість отримання такої допомоги спадкодавцем і від інших осіб, а також фізичну та матеріальну змогу самого спадкоємця надавати таку допомогу. Ще однією підставою позбавлення права на спадкування при спадкуванні за законом є недійсність шлюбу між подружжям. **Відповідно до ст. 39 СК України шлюб є недійсним, якщо:**

¹⁴¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 «Про судову практику у справах про спадкування Постанова Пленуму Верховного Суду України» від 30 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/F09DB0B4B59BAA58C2257AF400547A44](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/F09DB0B4B59BAA58C2257AF400547A44)

¹⁴² Лист Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 № 24-753/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>

- 1) зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
- 2) зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою.
- 3) зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

У цих випадках саме орган державної реєстрації актів цивільного стану анулює актовий запис про шлюб за заявою заінтересованої особи.

У главі 5 СК також вказані **підстави визнання шлюбу недійсним за рішенням суду, це:**

відсутність вільної згоди чоловіка або жінки на укладення шлюбу;
визнання шлюбу фіктивним;
підстави, зазначені у ст. 41 СК.

Визнання шлюбу недійсним позбавляє чоловіка і жінку можливості користуватися правами та обов'язками, передбаченими законодавством для подружжя, а також можливості спадкувати один після одного при спадкуванні за законом. В той же час закон стоїть на захисті інтересів особи, яка не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу.

У цьому випадку така особа буде мати право на спадщину після смерті другого з подружжя навіть, якщо шлюб було визнано недійсним.

Розглядаючи підстави усунення від права на спадкування, варто зауважити, що положення ст. 1224 поширюються на всіх спадкоємців, у тому числі й на тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині, а також на осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ.

Таким чином, розглянувши питання усунення від права на спадкування, можна зробити висновок, що негідним спадкоємець визнається за рішенням суду, якщо його поведінка була протизаконною не лише до відкриття, а і після відкриття спадщини. Перелічені у ст. 1224 ЦК України підстави усунення є обґрунтованими і кореспондуються з обов'язками, викладеними у сімейному законодавстві. Але все-таки варто відзначити, що вказаний перелік підстав усунення від права на спадкування не є повним. Для захисту інтересів, прав спадкодавця і встановлення справедливості варто доповнити ст. 1224 Цивільного кодексу України наступним змістом: *«Спадкоємці, які умисно вчинили злочини проти життя, здоров'я, волі й гідності спадкодавця, або інших спадкоємців усуваються від права на спадкування, якщо цю обставину було встановлено судом (за винятком тих випадків, коли заповідач склав заповіт уже після вчинення такого злочину)».*

5. Порядок визнання спадщини відумерлою

В Україні інститут спадкового права є досить розгалуженим напрямком права за своєю специфікою. Значення інституту відумерлої спадщини полягає в усуненні безхазяйності об'єктів спадкування, збереження їх в цивільному обороті, а також захисті інтересів кредиторів. Проблемам, пов'язаним з відумерлою спадщиною у своїх працях приділяли увагу такі науковці, як І.В. Болокан, С.С. Бичкова, Ю.О. Заїка, В.В. Комаров, О.Є. Кухарев, О.В. Розгон, Г.О. Світлична, С.Я. Фурса та інші.

Після смерті особи залишаються її права та обов'язки, тобто спадщина, яка має в подальшому перейти до інших осіб – спадкоємців. Проте, бувають випадки, коли спадщина не переходить нікому із спадкоємців, таким чином залишається без власника. Це загрожуватиме самому майну чи особам, які, так чи інакше, вимушено чи ні, стикаються з ним. Не можна забувати й про можливість виникнення конфліктів між іншими учасниками цивільних відносин у зв'язку зі спробами заволодіти цим майном. Для запобігання подібним ситуаціям слугує такий правовий засіб, як набуття права власності на відумерлу спадщину¹⁴³. Таким чином, можна погодитися, що «значення інституту відумерлої спадщини полягає в усуненні безхазяйності об'єктів спадкування, збереження їх в цивільному обороті, що, в свою чергу, сприяє впорядкованості та завершеності відповідних правовідносин».

Відумерла спадщина (*bona vacantia, erblose Gulten*) – це майно, що залишилося після померлої особи, і на яке ніхто не заявляє або не може заявити домагань ні за заповітом, ні за правом спадкування за законом¹⁴⁴.

Стаття 1277 Цивільного кодексу України (далі ЦК України) встановлює, що у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, не прийняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини¹⁴⁵. З норми даної статті випливає, що для визнання спадщини

¹⁴³ Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / [Заїка Ю. О., Єрух А. М., Козьяков Ю. М. та ін.]; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Т. 12. – Спадкове право. – Х.: Страйд, 2009. – 544 с.

¹⁴⁴ Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб.: Типо-литогр. И. А. Ефрона, 1892. – 957 с.

¹⁴⁵ Цивільний кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

відумерлою необхідні наступні складові: 1) відсутність спадкоємців або відмова спадкоємців від спадщини; 2) заява органу місцевого самоврядування; 3) звернення до суду. Тобто, перехід спадщини до органу місцевого самоврядування не відбувається автоматично.

В статті 1277 ЦК України зазначено, що заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу відкриття спадщини (ст.1220 ЦК України «спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою»), але Законом не встановлений граничний строк подання такої заяви. У ч.3 ст.1277 ЦК України зазначено, що суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини (ст. 1221 ЦК України «місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця»). Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, то місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна. Якщо спадкодавець мав кілька місць проживання, місцем відкриття спадщини вважається останнє місце реєстрації спадкодавця. При вирішенні спору щодо спадкування прав на майно, яке знаходиться за кордоном, або за участю іноземця, необхідно з'ясувати чи існує договір про правову допомогу з цією країною, і чи в цьому договорі не передбачені інші правила щодо спадкування, ніж в українському законодавстві.

У разі розбіжностей застосовуються норми міжнародного договору.

Право на успадкування нерухомого майна, згідно зі статтею 71 Закону України «Про міжнародне приватне право», регулюється законодавством країни, на території якої знаходиться це майно¹⁴⁶.

При вивченні даного питання слід пам'ятати, що територіальна громада (орган місцевого самоврядування) не може бути спадкоємцем за законом, тому що не визначена в жодній з черг, але може бути спадкоємцем за заповітом лише у випадках, коли відповідне розпорядження міститься у заповіті. Перехід відумерлого майна у власність територіальної громади є особливим випадком цивільного правонаступництва, що має універсальний характер.

Слід також наголосити, що територіальна громада, яка стала власником відумерлого майна, має не тільки права, але й майнові зобов'язання спадкодавця, тобто завдана ним та присуджену судом при житті майнова та/або моральна шкода, не сплачені штрафи (пені), тобто

¹⁴⁶ Про судову практику у справах про спадкування: постанова № 7 Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>

борги, має бути відшкодована спадкоємцем, в нашому випадку територіальною громадою, у межах вартості рухомого чи нерухомого майна (ст.1231 ЦК України). Також до територіальної громади, яка стала власником спадщини, визнаної судом відумерлою можуть бути пред'явлені вимоги про відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця (стаття 1232 ЦК), а також витрат на охорону спадкового майна.

Спадщина, не прийнята спадкоємцями, охороняється до визнання її відумерлою відповідно до ст.1283 ЦК України, тобто нотаріус, або відповідні органи місцевого самоврядування (в населених пунктах, де немає нотаріуса) з власної ініціативи або за заявою спадкоємців вживають заходів щодо охорони спадкового майна, яка триває до закінченню строку, встановленого для прийняття спадщини (тобто шість місяців, що є строком, передбаченим для прийняття спадщини спадкоємцями, або ж до визнання судом її відумерлою).

Таким чином, орган місцевого самоврядування у випадку, коли спадкодавець помер, а спадкоємці протягом шести місяців не заявили право на спадщину, повинен: прийняти заходи щодо збереження майна померлого; звернутися до суду з заявою про визнання спадщини відумерлою (після спливу річного строку); отримати відповідне рішення суду та зареєструвати право власності на майно;

Вивченням судової практики, встановлено, що існують випадки, коли після вищевказаних процедур з'являлись спадкоємці та в судовому порядку доводили, що пропустили строк для прийняття спадщини. В такому випадку орган місцевого самоврядування повертає набуте майно, або якщо майно відсутнє – виплачує грошову компансацію.

Також існують випадки, коли один спадкоємець не може прийняти спадщину за однією з підстав, а другий — за іншою. Наприклад, коли за наявності тільки 2 спадкоємців, наприклад, 2 братів спадкодавця, один з них позбавлений права на спадкування заповідачем шляхом вказівки в заповіті, а інший відмовиться від прийняття спадщини. Виходячи з положень ст. 1277 ЦК України, вимагається щоб усі, а не лише деякі спадкоємці, відмовились від прийняття спадщини або були її позбавлені. В таких випадках усе спадкове майно визнається відумерлим. У разі якщо не з'явилися в установленій строк лише деякі спадкоємці або відмовились від спадщини лише деякі з них, або заповідач позбавив права спадкування тільки деяких спадкоємців, за загальним правилом частина спадкового майна, яка належить тому, хто не з'явився, відмовився від спадщини чи позбавленому права спадкування, переходить не до держави,

а до інших спадкоємців наступної черги¹⁴⁷. *Аналіз судової практики* свідчить про наступне. Так, в 2016 році до Шосткінського міськрайонного суду Сумської області звернулася Глазівська сільська рада Шосткінського району Сумської області з заявою про визнання спадщини після смерті Особи відумерлою. В заяві зазначали, що після смерті 2005 року Особи залишилась спадщина у вигляді права власності на земельну ділянку (пай) площею 3.85 умовних кадастрових гектарів. Судом встановлено, що згідно відомостей Інформаційної довідки за Спадкового реєстру спадкові справи після смерті Особи не заводились, спадкоємці із заявами про прийняття спадщини не зверталися.

Рішенням суду заява була задоволена, спадщина - земельна ділянка визнана відумерлою та передана у власність територіальної громади¹⁴⁸.

В даному Рішенні суду можна побачити, що, як вже зазначалось вище, територіальна громада не обмежена терміном подання відповідної заяви (спадкоємець помер у 2005 році, а звернення до суду відбулось лише в 2016 році).

Проте, в 2009 році суддя Близнюківського районного суду Харківської області, розглянувши заяву Лукашівської сільської ради Близнюківського району Харківської області про визнання спадщини після померлої Особи відумерлою, на підставі ст.276 ЦПК України відмовив, оскільки заява про визнання спадщини відумерлою органом місцевого самоврядування подана до закінчення одного року з часу відкриття спадщини¹⁴⁹.

Скасовуючи рішення районного та апеляційного судів про визнання спадщини відумерлою, Вищий спеціалізований суд України зазначив, що суд першої інстанції належним чином не перевірів відсутність спадкоємців за заповітом і за законом та, маючи відомості про наявність спадкоємців у померлої, не вирішив питання про залучення до участі у справі заінтересованої особи — сина спадкодавця, на користь якого було складено заповіт. Апеляційний суд на зазначені порушення закону районним судом уваги не звернув¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Цивільний процес України: / [Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Андронов І. В. та ін.]; за заг. ред. Є. О. Харитонova, О. І. Харитонovoї, Н. Ю. Голубевої. – К.: Істина, 2011. – 536 с.

¹⁴⁸ Рішення Шосткінського міськрайонного суду Сумської області [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59479709>

¹⁴⁹ Ухвала Близнюківського районного суду Харківської області [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5104053>

¹⁵⁰ Роз'яснення Міністерства юстиції України від 13 жовтня 2011 р. «Деякі аспекти набуття права власності на об'єкт безхазяйного нерухомого майна».

ТЕМА 6. Охорона та поділ спадкового майна

ПЛАН

1. Підстави для вжиття заходів з охорони спадкового майна.
2. Заходи по охороні і управлінню спадковим майном.
3. Управління спадковим майном.
4. Поділ спадкового майна.
5. Відповідальність спадкоємців по боргах спадкодавця.

1. Підстави для вжиття заходів з охорони спадкового майна

Факт смерті є підставою для відкриття спадщини та зумовлює «перехід прав та обов'язків від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців)» (ст. 1216 ЦК України). Це означає, що законодавче регулювання спадкових відносин, повинно забезпечувати не тільки реалізацію права на спадкування, але й гарантувати механізм збереження спадкової маси для спадкоємців. Однією із таких юридичних конструкцій, що закріплена законодавцем в ЦК України, є такий спеціальний інститут спадкового права, як інститут «охорони спадкового майна» (ст. 1283 ЦК України). Покладення на нього функції врегулювання правовідносин по процедурі охорони спадкового майна повинно утворювати ряд умов по збереженню спадкового майна із подальшим переходом у власність того чи іншого спадкоємця¹⁵¹.

Охорона спадкових прав як правовий інститут – це система юридичних гарантій дотримання законних інтересів передбачуваних (евентуальних) спадкоємців та інших осіб, які мають інтерес у спадковому майні. В окремому випадку під охороною спадкових прав розуміється сукупність юридичних і фактичних дій, що вживаються уповноваженими законом суб'єктами, спрямованих на забезпечення цих прав та інте-

¹⁵¹ Мельник Ю. О. Правове регулювання механізму охорони спадкового майна / Ю. О. Мельник // Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО. Випуск 34. Том 1. – 2015. – С. 96-97

ресів¹⁵².

Відповідно до ст. 1283 ЦК України охорона спадкового майна здійснюється в інтересах спадкоємців, відказоодержувачів та кредиторів з метою збереження його до прийняття спадщини спадкоємцями.

Після смерті спадкодавця виникає ризик приховування, псування, загибелі, розкрадання спадкового майна як з природних причин, так і в силу недобросовісних дій окремих осіб, включаючи самих спадкоємців. Нерідкі випадки, коли окремі спадкоємці намагаються приховати або іншим способом звернути на свою користь як саме спадкове майно, так і правовстановлюючі документи на нього. У результаті інші спадкоємці та інші особи, які мають інтерес у спадковому майні, часто позбавляються того, на що вправі були розраховувати в момент відкриття спадщини. Запобігти такі негативні наслідки покликані заходи охорони спадкових прав¹⁵³.

Отже метою вжиття заходів до охорони спадкового майна є забезпечення його збереження, а також запобігання можливому його псуванню, загибелі чи розкраданню.

Виходячи з викладеного, основною підставою для вжиття заходів з охорони спадкового майна можна вважати необхідність запобігання вищевикладених ризиків.

Систему дій щодо охорони спадкового майна можна охарактеризувати як генеральний комплексний інститут, який включає до свого складу такі субінститути: опис спадкового майна, доручення щодо охорони спадкового майна, договір зберігання та договір довірчого управління спадковим майном, охорону обмежено оборотоздатних речей тощо¹⁵⁴.

Інакше можна зазначити, що охорона спадкового майна є комплексом юридичних та технічних заходів, які вживають зацікавлені особи, або за їх вказівкою призначена особа, виконавець заповіту з метою забезпечення схоронності майна та його успадкування у встановленому

¹⁵² Є. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева. Цивільне право: підручник: у 3-х томах. Том 3. Частина 2., 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yport.inf.ua/grajdanskoe-pravo-uchebnik-tomahtom53.html>

¹⁵³ Є. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева. Цивільне право: підручник: у 3-х томах. Том 3. Частина 2., 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yport.inf.ua/grajdanskoe-pravo-uchebnik-tomahtom53.html>

¹⁵⁴ Іванова К. Ю. Склад спадщини: Теоретичні та практичні проблеми визначення / К. Ю. Іванова /_Електронне наукове фахове видання Порівняльно-аналітичне право №5 2015. – С. 112

законом порядку¹⁵⁵.

Потреба забезпечення охорони спадщини виникла насамперед непоодинокими фактами зникнення речей, особливо цінних, які були при людині в момент її смерті або знаходились в її помешканні¹⁵⁶.

Подібні обставини (і навіть можливість їх виникнення) і відображають як специфіку, так і динаміку виниклих спадкових відносин та вказують на необхідність збереження безпосереднього об'єкту регулювання спадкових відносин – спадкової маси, а тому це й може пояснити відповідну потребу оптимізації чіткого механізму охорони спадкового майна.

Саме завдяки охоронній функції відбувається перехід найбільш значущих суспільних інтересів і потреб на рівень охорони та захисту прав і свобод суб'єктів правових відносин, забезпечення правових вимог, а також реалізація відповідних приписів у правовій поведінці. Саме у цій функції об'єднуються і інструментальна цінність, і соціальна ефективність, і соціальна справедливість, адже її ефективність визначається ступенем охорони національних інтересів, правового порядку, узгодженого скоординованого впливу на пріоритетні правові сфери, які й забезпечують захист прав і свобод громадян¹⁵⁷.

Відповідно до п. 2. ст. 1283 ЦК України нотаріус за місцем відкриття спадщини, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідні органи місцевого самоврядування з власної ініціативи або за заявою спадкоємців [або виконавця заповіту про прийняття заходів щодо охорони спадкового майна – прим. авт.] вживають заходів щодо охорони спадкового майна, яка, згідно з п. 3 вказаної статті, триває до закінчення строку, встановленого для прийняття спадщини.

Цілковито природньо, що такі заходи здійснюються, коли це потрібно в інтересах спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів або територіальних громад. Заходи щодо охорони спадкового майна вживаються зазначеним нотаріусом або нотаріусом за місцезнаходженням майна, якому нотаріус, який веде спадкову справу, надіслав доручення (п. 1.3 гл. 9 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженому наказом Міністерства юстиції

¹⁵⁵ Граніна І. В. Актуальні питання охорони спадкового майна виконавцем заповіту / І. В. Граніна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2014 № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/>

¹⁵⁶ Коссака В.М. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / В.М. Коссака. – К. : Істина, 2004. – 976 с., с. 954

¹⁵⁷ Ковальський В.С. Охоронна функція права : [монографія] / В.С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 336 с., с. 104

України 22.02.2012 р., № 296/5).

За повідомленням спадкоємців, виконавців заповіту або з власної ініціативи заходи щодо охорони спадкового майна можуть вживатися нотаріусами за місцезнаходженням цього майна з повідомленням про вжиті заходи нотаріуса за місцем відкриття спадщини

Заходи, спрямовані на охорону спадщини, вживаються нотаріусом або посадовою особою відповідної ради за місцем відкриття спадщини як за повідомленням юридичних або фізичних осіб, так і за власною ініціативою, коли це необхідно в інтересах спадкоємців, кредиторів спадкодавця (або спадкоємця), відказоодержувачів або держави. Нотаріус на підставі всіх обставин справи на свій розсуд вирішує питання, чи існує така необхідність.

Суттєвий вплив на необхідність вжиття заходів до охорони спадкового майна може мати зміст заповіту, у якому буде визначатися остання воля заповідача щодо належного йому майна, яке може знаходитися в управлінні осіб, яким це право надавалося лише до його смерті, тощо¹⁵⁸.

Отже зазначимо, що юридично оформленими підставами для вжиття заходів з охорони спадкового майна можна вважати:

1. Обґрунтовану заяву (повідомлення) з даного приводу:
 - а) спадкоємця або виконавця заповіту;
 - б) кредитора спадкодавця (спадкоємця);
 - в) відказоодержувача (відказоодержувачів);
 - г) юридичних або фізичних осіб.
2. Останню волю спадкодавця (заповідача).
3. Власну ініціативу нотаріуса або особи, уповноваженої на вчинення нотаріальних дій, при наявності необхідності такої охорони (наприклад, при отриманні відповідних даних за нотаріальним запитом).
4. Ініціативу держави.

Механізм правового регулювання охорони спадкового майна є проявленням охоронної функції права, а тому повинен включати ряд інструментів по збереженню спадкового майна задля належного врегулювання цивільних правовідносин на етапі, що виділяється безпосередньо для отримання спадщини¹⁵⁹.

¹⁵⁸ Фурса С. Я. Теорія нотаріального процесу / С. Я. Фурса / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1628011844398/pravo/vzhittya_zahodiv_schodo_ohoroni_spadkovogo_mayna

¹⁵⁹ Мельник Ю. О. Правове регулювання механізму охорони спадкового майна / Ю. О. Мельник // Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО. Випуск 34. Том 1. – 2015. – С. 98

2. Заходи по охороні і управлінню спадковим майном

Охорона спадщини та управління нею регулюються ст. 1283-1285 ЦК України.

Як вже було зазначено, охорона спадщини передбачає прийняття нотаріусом чи виконавцем заповіту певних заходів щодо забезпечення збереження спадкового майна з метою недопущення його псування, знищення або втрати до його прийняття спадкоємцями. Крім вказаного, заходи з охорони спадкового майна можуть бути прийняті особами, які мають право вчиняти нотаріальні дії. Так, посадові особи органів виконавчої влади за місцем відкриття спадщини (за останнім постійним місцем проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме – за місцем знаходження спадкового майна або його основної частини) за повідомленням громадян, юридичних осіб або з власної ініціативи вживають заходів до охорони спадкового майна, якщо це необхідно в інтересах спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів або держави. Посадові особи, які вжили заходів до охорони спадкового майна, повинні повідомити про це державній нотаріальній конторі за місцем відкриття спадщини.

Охорона спадкового майна нотаріусом (або особою, уповноваженою на вчинення нотаріальних дій) є однією з найважливіших нотаріальних дій, що гарантує захист майнових прав громадян. Ця нотаріальна дія вчиняється після її оплати в день подачі всіх необхідних документів. При цьому заходи щодо охорони спадкового майна мають проводитися в максимально стислі строки. Варто відзначити також, що вжиття заходів щодо охорони спадкового майна здійснюється поетапно в порядку, визначеному чинним законодавством України¹⁶⁰.

Правовий зміст нотаріального провадження із вжиття заходів щодо охорони спадкового майна полягає в тому, що на перехідний період, коли фактично право власності на дане спадкове майно перебуває у невизначеному (невстановленому) стані, необхідні відповідні заходи, спрямовані на призначення конкретних осіб, які відповідатимуть за його зберігання. При цьому необхідне встановлення місцезнаходження майна, що належить спадкодавцю на праві приватної власності. Це питання досить актуальне в нотаріальній практиці, оскільки у багатьох заповітах

¹⁶⁰ Кравченко М.Г. Роль нотаріуса в захисті спадкових прав за законодавством України // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. Випуск 3. Том 1. Видавничий дом «Гельветика». – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lj.kherson.ua/2015/pravo03/part_1/3-1_2015.pdf

не зазначається конкретне майно, що передається спадкодавцем, та його місцезнаходження¹⁶¹.

Перед тим, як здійснити вжиття заходів щодо охорони майна, необхідна оцінка спадкового майна в натурі, визначення окремих видів майна, яким необхідні спеціальні заходи щодо зберігання, та попередня оцінка окремих речей спадкового майна і вартості всього спадку. Але не має визначеності в обсязі спадкового майна, якщо правовідносини щодо спадкування визначаються законом. Тобто реальними є випадки, коли спадкоємець повідомляється нотаріусом про відкриття спадщини за заповітом, але не знає, де знаходиться спадкове майно, з чого воно складається тощо.

Охорона спадщини неможлива без виявлення її складу, проте вона передбачає вчинення і цілого ряду інших дій: опис і оцінку виявленого майна, передачу його на відповідальне зберігання спадкоємцям або третім особам, оповіщення відповідних організацій та осіб, які забезпечують належний правовий режим спадщини (органи внутрішніх справ, товариство охорони пам'яток історії та культури тощо), про наявність у складі спадщини такого майна, перевірку та контроль належного виконання обов'язків зі схоронності спадкового майна відповідальними особами¹⁶².

Закладена стародавніми римлянами процедура опису виявленої спадщини знаходить своє продовження і в законодавстві України, хоча на сьогодні це не стільки обумовлено її первісною метою – відділенням майна спадкоємця від спадщини і, відповідно, проблемою обмеження відповідальності за борги померлого, бо принцип відповідальності спадкоємця в межах успадкованого ним майна став базовим, а пов'язано також і з необхідністю охорони спадщини¹⁶³.

Нотаріус чи посадова особа органу місцевого самоврядування в тих населених пунктах, де немає нотаріуса за місцем відкриття спадщини або за місцезнаходженням спадкового майна, вживають заходів до охорони спадкового майна, коли це необхідно в інтересах спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів або держави (ст. 558 ЦК України, ст. 60 Закону України про нотаріат).

Перед вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна нотаріус

¹⁶¹ Фурса С. Я. Теорія нотаріального процесу / С. Я. Фурса / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1628011844398/pravo/vzhittya_zahodiv_schodo_ohoroni_spadkovogo_mayna

¹⁶² Заїка Ю.О. Спадкове право України: навч. посіб. / Ю.О. Заїка – К.: істина, 2006. – С. 161-162

¹⁶³ Іванова К.Ю. Склад спадщини: Теоретичні та практичні проблеми визначення / Електронне наукове фахове видання Порівняльно-аналітичне право №5 2015. – С. 111-112.

вчиняє низку дій, які забезпечують повну охорону цього майна, а саме:

1. визначає місце відкриття спадщини, наявність спадкового майна, його склад та місцезнаходження;

2. перевіряє наявність спадкової справи за даними Спадкового реєстру. Якщо спадкова справа не заведена, нотаріус зобов'язаний зареєструвати заяву про вжиття заходів щодо охорони спадкового майна також і в Книзі обліку і реєстрації спадкових справ, завести спадкову справу і негайно зареєструвати її у Спадковому реєстрі¹⁶⁴.

Процесуальний порядок вчинення нотаріального провадження із вжиття заходів щодо охорони спадкового майна відноситься до багатоступінних нотаріальних проваджень. Логічно відокремити три етапи провадження, що дасть можливість встановити певну послідовність дій нотаріуса при його вчиненні на кожному етапі.

Перший етап зводиться до отримання відомостей про необхідність вжиття заходів щодо охорони спадкового майна, їх перевірка, оцінка та прийняття висновку про необхідність вчинення заходів з охорони спадкового майна.

Як було зазначено вище – нотаріусом склад спадщини може бути визначено: на підставі поданих спадкоємцями документів; на підставі відомостей, отриманих за нотаріальним запитом; в результаті вчинення нотаріальних дій (наприклад, при вжитті заходів з охорони спадкового майна); за даними державних та інших Реєстрів та в інший спосіб¹⁶⁵.

Другий етап зводиться до зберігання майна, який має тривати до його отримання всіма спадкоємцями і який може супроводжуватись відчуженням частини майна, прийнятого на зберігання, у передбачених законом випадках.

Третій етап зводиться до дій нотаріуса щодо передачі спадкового майна спадкоємцям.

Повний обсяг заходів щодо охорони спадкового майна висвітлений у Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України¹⁶⁶, а та-

¹⁶⁴ Гончаренко В.О. Охорона спадкового майна / В.О. Гончаренко // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 53. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apdr.in.ua/v53/32.pdf>. – С. 212-213.

¹⁶⁵ Лещенко Л.В. Склад спадщини за цивільним законодавством. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес, сімейне право; міжнародне приватне право. Харків – 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Leshenko/d_Leshenko.pdf. – с. 174.

¹⁶⁶ Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. // Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р., № 296/5. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 22 лютого 2012 р. за № 282/20595.

кож у Методичних рекомендаціях для вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку у спільному майні подружжя¹⁶⁷, схвалені рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29 січня 2009 р.

Заходи щодо охорони спадкового майна можуть вживатися:

- нотаріусами за місцем відкриття спадщини;
- нотаріусами за місцезнаходженням цього майна з наступним повідомленням про вжиті заходи нотаріуса за місцем відкриття спадщини;
- відповідними органами місцевого самоврядування в населених пунктах, де нотаріуса немає;
- виконавцем заповіту, коли спадкування здійснюється за заповітом або одночасно і за законом, і за заповітом;
- посадовими особами консульських установ України.

Між днем смерті спадкодавця і днем, коли буде встановлено всіх спадкоємців, минає певний час. На цей час та і необхідно вжити заходів до охорони майна, тобто до прийняття спадщини спадкоємцем, а якщо в цей термін її не прийняли, то до закінчення шестимісячного строку, протягом якого може бути прийнята спадщина.

Охорона спадкового майна може тривати і після закінчення шести місяців з дня відкриття спадщини, якщо до нотаріальної контори надійшла заява про згоду на прийняття спадщини від осіб, для яких право спадкоємства виникає в разі неприйняття спадщини іншими спадкоємцями. Тоді відповідно до п. 2 ст. 1270 ЦК України такі особи приймають спадщину протягом строку, що залишився для прийняття спадщини, а якщо цей строк є меншим від трьох місяців, то він продовжується до трьох місяців¹⁶⁸.

Звідси випливає висновок, що охорона спадкового майна може тривати понад шість місяців у випадках спадкової трансмісії (ст. 1276

¹⁶⁷ Методичні рекомендації для вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку у спільному майні подружжя, схвалені рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29 січня 2009 р.

¹⁶⁸ Гончаренко В.О. Охорона спадкового майна / В.О. Гончаренко // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 53. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apdp.in.ua/v53/32.pdf>. – С. 216.

ЦК України), спадкування за законом після відмови від спадщини спадкоємців за заповітом (ст.ст. 1273-1275 ЦК України), а також при спадкуванні спадкоємців наступної черги в разі неприйняття спадщини або відмови від неї спадкоємців попередньої черги.

Охорона спадкового майна, що визнається відумерлим, триває протягом одного року, до того моменту, як суд визнає таке спадкове майно відумерлим.

Спадкове майно протягом вказаних строків не можна нікуди переміщати, продавати або відчужувати іншим способом. Забороняються також будь-які дії, що можуть значно погіршити стан та ціну спадкового майна.

Видатки, пов'язані з описом та охороною спадкового майна, покладаються на спадкоємців, що закликаються до спадщини відповідно до їхньої частки у спадщині. Незалежно від перебування під охороною описане майно належить спадкоємцям з моменту відкриття спадщини (ч. 5 ст. 1268 ЦК України).

Вжиття заходів щодо охорони спадкового майна припиняє нотаріус, який їх вживав. Якщо місце відкриття спадщини і місце вжиття заходів щодо охорони спадкового майна різні, то про припинення охорони спадкового майна попередньо повідомляється нотаріус за місцем відкриття спадщини.

Нотаріус за місцем відкриття спадщини зобов'язаний повідомити спадкоємців про припинення заходів щодо охорони спадкового майна.

Під час вжиття заходів щодо охорони спадкового майна може з'ясуватись, що у складі спадщини є майно, яке потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних та юридичних дій для підтримання його в належному стані.

Заходи з управління спадщиною регулюються ***Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України***¹⁶⁹.

Якщо під час вжиття заходів щодо охорони спадкового майна з'ясується, що у складі спадщини є майно, що потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних та юридичних дій для підтримання його в належному стані, нотаріус у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту на підставі заяви заінтересованої особи укладає договір на управління спадщиною з цією особою.

Управління спадковим майном – це складова частина заходів що-

¹⁶⁹ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Затверджено Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. N 296/5. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 22 лютого 2012 р. N 282/20595.

до хорони спадщини.

Управління спадковим майном є особливим способом охорони спадкового майна. Особливість його обумовлюється саме об'єктом та полягає у обов'язковому поєднанні двох цілей – забезпечити збереження переданого до управління спадкового майна та отримати прибуток від управління таким майном. Отже, саме специфіка об'єкта управління спадковим майном, яка полягає у його властивості приносити прибутки за умови правильного (ефективного) використання, диктує необхідність укладання саме договору управління таким майном, а не договорів охорони або зберігання (ця специфіка найбільш наглядною є у таких об'єктах цивільних прав, як підприємство, частка у господарських товариствах, цінні папери тощо)¹⁷⁰.

Договір на управління спадщиною укладається нотаріусом з дотриманням вимог частини другої статті 212 ЦК України.

Текст договору викладається без застосування спеціальних бланків нотаріальних документів згідно з актом опису спадкового майна, який є невід'ємною частиною договору (перелік цього майна може викладатися в тексті договору). Договір на управління спадщиною не реєструється в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій. Інформація про укладення договору на управління спадщиною заноситься до Книги обліку договорів на управління спадщиною.

При укладанні зазначеного договору нотаріус зобов'язаний пересвідчитись у тому, що це майно було власністю спадкодавця на момент відкриття спадщини, про що зазначається в тексті договору з посиланням на реквізити відповідного документа (за наявності).

У разі надходження до нотаріуса за місцем відкриття спадщини заяви про прийняття спадщини нотаріус повідомляє особу, з якою укладений договір на управління спадщиною, про припинення дії договору.

У разі відсутності спадкоємців за законом і за заповітом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття спадщини ніким із спадкоємців, а також відмови від її прийняття укладений договір на управління спадщиною діє до ухвалення судом рішення про визнання спадщини відумерлою.

¹⁷⁰ Терехова О. О.. Здійснення, охорона та захист суб'єктивних спадкових прав [Рукопис] : автореферат дис. ... к.ю.н. : 12.00.03 : захищена 22.06.2012 / О. О. Терехова ; наук. керів. Ю. І. Чалий ; офіц. опонент: В. Л. Яроцький, Л. В. Красицька ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2012 (Харків : ТОВ "Рейтинг", 16.05.2012). – 18 с.

3. Управління спадковим майном

Як було зазначено вище, крім майна, яке вимагає охорони, у складі спадщини може бути майно, що потребує вчинення певних фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані (цінні папери, приватні підприємства, жилі будинки, квартири, худоба тощо). Вчинення невідкладних юридичних дій з приводу спадщини може потребуватися і в інших випадках, наприклад, якщо кредиторами спадкодавця було пред'явлено позов до того, як спадщина була прийнята спадкоємцями (ч. 2 ст. 61 Закону України «Про нотаріат»).

В подібних випадках нотаріус або орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини укладає договір на управління спадщиною з третьою особою. Як свідчить аналіз п. 9 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України¹⁷¹ такий договір може бути укладений лише за наявності наступних умов:

1) відсутності спадкоємців або виконавця заповіту. За наявності хоча б одного спадкоємця або виконавця заповіту вони здійснюють управління самостійно або шляхом оформлення договірних відносин з управителем спадщиною;

2) подання заяви особою, що заінтересована у вжитті заходів щодо управління спадщиною.

Після виявлення спадкового майна й складення його опису воно передається на зберігання спадкоємцям або іншим особам. Якщо до складу спадщини входить майно, яке потребує управління (жилий будинок, квартира, худоба тощо), а також якщо кредиторами померлого було пред'явлено позов до того, як спадщину було прийнято спадкоємцями, нотаріальна контора призначає хранителя майна, а в населених пунктах, у яких немає нотаріальної контори, відповідна рада призначає над цим майном опікуна згідно зі ст. 559 ЦК України, ч. 2 ст. 61 Закону України «Про нотаріат». При цьому відповідно до ст. 62 Закону України «Про нотаріат» хранителі, опікуни та інші особи, яким передано на зберігання спадкове майно, якщо вони не є спадкоємцями, мають право отримати від спадкоємців винагороду за зберігання спадкового майна в розмірі, передбаченому чинним законодавством України. Вказані особи також мають право на відшкодування необхідних витрат щодо зберігання й управління спадковим майном за вирахуванням фактично одер-

¹⁷¹ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Затверджено Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. N 296/5. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 22 лютого 2012 р. N 282/20595.

жаної вигоди від використання цього майна¹⁷².

Цивільний кодекс України та інші законодавчі акти не дають відповіді на питання про те, хто може бути управителем спадщини за договором, укладеним з нотаріусом. Тому при вирішенні даного питання слід враховувати загальні норми ЦК України, що визначають вимоги до суб'єктів правочинів. Таким чином, управителем майна може виступати фізична особа з повною дієздатністю або юридична особа, якщо її цивільна дієздатність не обмежена законом, судом або її установчими документами.

Між нотаріальним органом і зберігачем укладається оплатний договір схову в порядку, визначеному главою 36 ЦК України, змістом якого може бути не лише збереження цілісності спадкового майна, а й управління ним, а його виконання обумовлюється на користь третьої особи – спадкоємця. Особливість цього договору полягає в тому, що винагорода охоронцю хоч і виплачується за розпорядженням нотаріуса, проте відноситься на рахунок спадкового майна, тобто фактично враховується з майбутнього майна спадкоємця¹⁷³.

Виходячи з норми ч. 1 ст. 1032 ЦК України про те, що установником управління є власник майна, а нотаріус, виконавець або спадкоємець, який не прийняв спадщину, власниками спадщини не є, слід визнати, що до договору про управління спадщиною не застосовуються норми глави 70 ЦК України про договір управління майном. Крім того, управління спадщиною включає в себе надзвичайно широке коло дій управителя, не обмежуючись управлінням майном, що включається до складу спадщини на праві власності. Його дії можуть бути спрямовані на управління корпоративними правами, правами інтелектуальної власності, вимоги та ін. Не відповідає суті договору про управління спадщиною ще кілька норм глави 70 ЦК України (зокрема, ст. ст. 1033, 1034, 1036 та ін.).

Слід зацентувати увагу на законодавчому положенні про те, що обов'язковою умовою для укладення нотаріусом договору на управління спадщиною є відсутність спадкоємців або виконавця заповіту. Враховуючи відсутність законодавчого регулювання цього договору, а також відповідного повноваження нотаріуса у Законі «Про нотаріат» та Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України на сьогодні ін-

¹⁷² Кравченко М. Г. Роль нотаріуса в захисті спадкових прав за законодавством України / М. Г. Кравченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. Випуск 3. Том 1. Видавничий дом «Гельветика». – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lj.kherson.ua/2015/pravo03/part_1/3-1_2015.pdf

¹⁷³ См. вище.

ститут управління спадщиною на підставі договору, що укладається нотаріусом, не застосовується¹⁷⁴.

Особа, яка здійснює управління спадковим майном, з метою виконання покладених на неї обов'язків щодо збереження цілісності спадкового майна, недопущення його псування, втрати ним господарського призначення або зменшення його вартості, вправі здійснювати будь-які дії, що не суперечитимуть чинному законодавству.

Договір про управління спадщиною, що укладається нотаріусом, є правочином зі скасувальною обставиною, оскільки права та обов'язки, що передбачені ним, припиняються з моменту з'явлення спадкоємців (ч. 2 ст. 212 ЦК України, п. 9.2 гл. 9 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

Така поява спадкоємців до прийняття ними спадщини має бути юридично підтверджена, зокрема, надходженням до нотаріуса за місцем відкриття спадщини заяви спадкоємців про вжиття заходів до охорони спадкового майна (п. 10.1 гл. 9 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

Таким чином, заходи щодо управління спадщиною, за загальним правилом, тривають до прийняття спадщини спадкоємцями. У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття, укладений договір діє до ухвалення судом рішення про визнання спадщини відумерлою (п. 10.2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

Слід відзначити, що незважаючи на те, що за змістом договору про управління вимагається лише тоді, коли немає ні спадкоємців, ні виконавця заповіту, він припиняє свою дію лише з появою спадкоємців і не припиняється при появі виконавця заповіту.

Особа, яка здійснює управління спадковим майном, має право на винагороду. Розмір винагороди встановлюється, як правило, у процентному відношенні від вартості спадкового майна, зазначеної в акті опису спадщини. Не суперечитиме чинному законодавству й інший порядок розрахунків при досягненні між заінтересованими сторонами згоди з цього приводу (наприклад, у твердій сумі за увесь строк зберігання). Крім сплати винагороди, вказаним особам також відшкодовуються втрати по управлінню спадковим майном за вирахуванням доходів, фактично одержаних в період користування цим майном.

Заходи щодо управління спадковим майном може здійснювати

¹⁷⁴ Науково-практичний коментар цивільного кодексу України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/komentar/181-kn6-glava87/2996--1285--.htm>.

один із спадкоємців до явки інших. У такому випадку, за змістом ст. 62 Закону України «Про нотаріат» спадкоємець позбавляється права вимагати відшкодування витрат, понесених ним у зв'язку з охороною та управлінням цим майном, а також права вимагати сплати винагороди за рахунок спадщини.

Договір на управління спадщиною – новий вид договору, що був невідомий раніше в юридичній практиці. Метою укладання цього договору є забезпечення збереження спадкового майна до прийняття спадщини спадкоємцями або до визнання спадщини відумерлою за рішенням суду. Розглянемо це питання докладніше¹⁷⁵.

Істотними умовами згідно зі ст. 1285 ЦК України є:

- майно, що передається в управління (точна назва, місце знаходження, інші реквізити для його ідентифікації);
- розмір та форма оплати за управління майном.

При визначенні істотних умов договору на управління спадщиною слід також керуватись положеннями ст. 638 ЦК України, яка відносить до них умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів цього виду, а також всі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди.

Згідно з ч. 2 ст. 1285 ЦК України особа, що управляє спадщиною, має право на вчинення будь-яких необхідних дій, спрямованих на збереження спадщини до з'явлення спадкоємців або до прийняття спадщини. Управитель, здійснюючи фактичні та юридичні дії, пов'язані з управлінням спадщиною, зобов'язаний повідомити осіб, за участю яких вчиняється правочин, про те що він – **управитель спадщиною**.

До істотних умов договору на управління спадщиною слід віднести строки та порядок надання управителем звіту про свою діяльність. Хоча законодавець не передбачив обов'язку управителя щодо надання такого звіту, проте належним виконанням договору на управління спадщиною є збереження майна до передачі його спадкоємцям або територіальній громаді у випадку визнання спадщини відумерлою. Є сенс зазначити в договорі обов'язок щодо надання такого звіту управителем періодично, наприклад, один раз на місяць¹⁷⁶.

З метою контролю нотаріуса за збереженням спадкового майна

¹⁷⁵ Святецька І. Управління спадщиною (стаття 1285 Цивільного кодексу України) / І. Святецька // МЕН № 4. – 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yurradnik.com.ua/stati/>

¹⁷⁶ Святецька І. Управління спадщиною (стаття 1285 Цивільного кодексу України) / І. Святецька // МЕН № 4. – 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yurradnik.com.ua/stati/>

договором на управління спадщиною може бути передбачено право нотаріуса – установника управління самостійно впевнитись у наявності спадкового майна та у використанні його за призначенням. Було б не зайвим також у тексті договору зазначити пряму заборону на укладання будь-яких правочинів по відчуженню майна, переданого в управління, або угод, що можуть зменшити його вартість.

У будь-якому випадку управитель несе матеріальну відповідальність за шкоду, нанесену спадкоємцям.

Припинення дії договору на управління спадщиною відбувається за таких обставин:

- за ініціативою установника управління шляхом повідомлення управителя про припинення дії договору. Повідомлення про припинення дії договору відбувається у випадку надходження до нотаріуса заяви від спадкоємців про прийняття спадщини або про вжиття заходів щодо охорони спадкового майна;

- за ініціативою управителя спадщиною (про це необхідно докладніше зазначити в тексті договору на управління спадщиною із зазначенням причин, в які строки, на яких умовах це може відбуватись);

- смерть управителя спадщиною;

- визнання управителя спадщиною неієздатним;

- визнання управителя спадщиною банкрутом.

Договір на управління спадщиною укладається за місцем відкриття спадщини.

Договір на управління спадщиною не реєструється в реєстрі нотаріальних дій, оскільки не є нотаріальною дією, а заноситься до книги обліку таких договорів. Текст договору викладається без застосування спеціальних бланків нотаріальних документів.

4. Поділ спадкового майна

Відповідно до ст. 1283 ЦК України охорона спадкового майна здійснюється в інтересах спадкоємців, відказоодержувачів та кредиторів спадкодавця з метою збереження його до прийняття спадщини спадкоємцями.

Нотаріус за місцем відкриття спадщини, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідні органи місцевого самоврядування з власної ініціативи або за заявою спадкоємців вживають заходів щодо охорони спадкового майна.

Я вже було зазначено, охорона спадкового майна триває до закін-

чення строку, встановленого для прийняття спадщини.

Витрати на охорону спадкового майна відшкодовуються спадкоємцями відповідно до їхньої частки у спадщині¹⁷⁷.

З моменту прийняття спадщини двома або більше спадкоємців спадкове майно, як правило, є об'єктом їх спільної часткової власності. Термін «спільна часткова власність» використовується в даному випадку умовно, враховуючи, що до складу спадщини входять не тільки речові права, але й зобов'язальні права, права інтелектуальної власності тощо, а також обов'язки спадкодавця. Тому частка у спадщині – не те ж саме, що і частка у праві спільної власності. Проте, якщо враховувати схожість у правовому регулюванні, при здійсненні поділу спадщини або виділу частки у натурі можуть використовуватись норми, які регулюють поділ майна, що є у спільній частковій власності або виділ частки з цього майна.

Спадкові частки, належні спадкоємцям, є переважно не реальними, а ідеальними, тобто вираженими чисельно (1/2, 1/3 тощо). Лише у випадку чіткого визначення у заповіті того майна, яке переходить до спадкоємців, це майно поділу не підлягає, а є об'єктом особистої власності того спадкоємця, якому воно призначено.

Режим спільної часткової власності поширюється і на майно, одержане у спадщину подружжям. Навіть у разі, якщо чоловік і дружина є спадкоємцями одного і того ж спадкодавця, кожен з них є окремим суб'єктом спадкових правовідносин, приймає спадщину індивідуально і лише від свого імені. Норма п. 2 ч. 1 ст. 57 Сімейного Кодексу України, що визнає особистою приватною власністю кожного з подружжя майно, набуте під час шлюбу в порядку спадкування, є імперативною і не передбачає винятків.

У п'ятому підрозділі глави 10 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України зазначений порядок поділу спадкового майна за заповітом.

Так, відповідно до п. 5.7.Порядку заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині.

Цивільним кодексом України передбачено випадки, коли особа не має права на спадкування або рішенням суду може бути усунена від права на спадкування за законом. Позбавлення права на спадкування розповсюджується і на спадкоємців обов'язкової частки у спадщині.

Право на обов'язкову частку у спадщині виникає у спадкоємця, пе-

¹⁷⁷ Цивільний кодекс України з коментарями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/1651-1283.html>

редбаченого частиною першою статті 1241 Цивільного кодексу України, у випадках, якщо у заповіті містяться положення про усунення його від спадкування або цьому спадкоємцеві заповідана частка спадщини, яка є меншою від належної йому обов'язкової частки.

Право на обов'язкову частку у спадщині не залежить від згоди інших спадкоємців, волі спадкодавця та не пов'язане зі спільним проживанням спадкодавця й осіб, які мають право на обов'язкову частку. Право на обов'язкову частку у спадщині має особистий характер та не може переходити в порядку спадкової трансмісії. Нотаріус має пояснити спадкоємцю, який має право на обов'язкову частку у спадщині, його право на одержання належної частки спадщини. Спадкоємець може відмовитися від права на обов'язкову частку у спадщині шляхом подачі нотаріусу заяви про те, що зі змістом заповіту він ознайомлений, зміст статті 1241 Цивільного кодексу України йому роз'яснено і він не претендує на одержання обов'язкової частки у спадщині.

У п. 5.11. п'ятого підрозділу глави 10 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України зазначається, що при визначенні розміру обов'язкової частки враховується все спадкове майно, як заповідане, так і те, що не охоплене заповітом, а також речі звичайної домашньої обстановки та вжитку. До складу спадкового майна входить і право на вклад у банку (фінансовій установі) незалежно від того, зроблено розпорядження у заповіті чи безпосередньо у банку (фінансовій установі).

Якщо спадкодавець розпорядився в заповіті всім своїм майном, не вказавши при цьому обов'язкового спадкоємця, за останнім визнається право на обов'язкову частку у всьому спадковому майні (п. 5.12).

Якщо заповідана лише частина спадкового майна, обов'язкова частка визначається, виходячи із вартості всього спадкового майна, але виділяється обов'язковому спадкоємцю з тієї частки спадкового майна, що залишилась поза заповітом. Якщо частка майна, що залишилась не заповіданою, менша порівняно із розміром обов'язкової частки у спадщині, обов'язковий спадкоємець отримує частку, якої не вистачає, із заповіданої частини спадкового майна (п. 5.13).

Якщо спадкоємець за заповітом є одночасно і спадкоємцем за законом, частина спадкового майна, яка залишилась поза заповітом, ділиться порівну між усіма спадкоємцями за законом, у тому числі й спадкоємцем, зазначеним у заповіті (п.5.14).

Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення (п. 5.15).

Визначивши розмір обов'язкової частки, нотаріус видає спадкоєм-

цю, який має право на обов'язкову частку у спадщині, свідоцтво про право на спадщину за законом, а спадкоємцеві за заповітом – свідоцтво про право на спадщину за заповітом (п. 5.16).

Для того, щоб усунути режим спільної часткової власності і відокремити своє спадкове майно від чужого, спадкоємцям, які прийняли спадщину, надано право на поділ спадкового майна із виділом у натурі частки із майна, що знаходиться у спільній частковій власності. Внаслідок поділу ідеальні частки перетворюються у реальні, які складаються з визначеної сукупності прав та обов'язків.

Правочин про поділ спадщини за законом здійснюється за згодою спадкоємців, що прийняли спадщину, і оформляється договором між ними, у якій зазначаються належні їм реальні частки у спадщині. Даний договір може стосуватися як поділу усього спадкового майна, так і виділу частки одного чи кількох спадкоємців. При цьому допускається грошова компенсація, якщо вартість майна є різною. При недосягненні згоди поділ здійснюється у судовому порядку відповідно до часток, належних кожному із спадкоємців. У останньому випадку поділ спадкового майна оформляється судовим рішенням.

Поділ спадщини і виділ частки спадкоємця здійснюються на підставі положень ст. ст. 1268, 1278 ЦК України, що регулюють процедуру поділу (виділу частки) майна, що є об'єктом права спільної часткової власності з урахуванням особливостей поділу спадкового майна, визначеного нормами спадкового права.

Правовідносини щодо поділу спадщини – традиційно заключний етап розвитку правовідносин спадкування. Тому поділ допускається лише тоді, коли визначилося коло спадкоємців, які реалізували право на прийняття спадщини. Виняток з цього правила встановлений законодавцем з метою охорони спадкових прав дитини спадкодавця, зачатої за його життя, але ще не народженої на час відкриття спадщини. Частина 2 ст. 1298 ЦК України дозволяє спадкоємцям здійснювати розподіл спадкового майна лише після народження такої дитини.

Викладене, а також структурний розподіл норм про поділ спадщини у їхньому співвідношенні з розподілом норм, що регулюють порядок видачі свідоцтва про право на спадщину, свідчить про те, що поділ спадщини здійснюється до видачі свідоцтва, а свідоцтвом остаточно оформляються правовідносини між спадкоємцями.

Якщо після проведення поділу спадщину прийняли інші спадкоємці на підставі частин другої і третьої ст. 1272 ЦК України вона підлягає перерозподілу між усіма спадкоємцями (ст. 1280 ЦК України).

Стаття 1278 ЦК України встановлює, що частки кожного спад-

коємця у спадщині є рівними, якщо спадкодавець у заповіті сам не розподілив спадщину між ними, а також що кожен із спадкоємців має право на виділ його частки в натурі.

Водночас дана норма не є єдиною у спадковому законодавстві, що присвячена питанням розподілу спадкової маси. Ст. 1267 ЦК України наділяє спадкоємців за законом правом змінити розмір частки у спадщині когось із них (ч. 2, 3).

Також п. 4.7 гл. 10 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України визначає, що черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Такий договір не може порушувати прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині. У п. 4.8. гл. 10 вказаного документу зазначено, що частки у спадщині кожного із спадкоємців є рівними. Спадкоємці можуть за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, або за нотаріально посвідченим договором, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, змінити розмір частки у спадщині когось із них.

Посвідчення нотаріусом правочину про зміну розміру часток спадкоємців за законом за ст. 1267 ЦК України розглядається не як особлива умова договору про поділ спадщини між спадкоємцями, а як окрема нотаріальна дія.

Таким чином, можна дійти висновку, що спадкоємці за законом мають право поділити спадщину на свій розсуд із зміною розміру спадкових часток, а спадкоємці за заповітом такого права позбавлені.

Якщо серед спадкоємців є малолітні, неповнолітні, недієздатні особи або особи, цивільна дієздатність яких обмежена, поділ спадкового майна здійснюється з дотриманням норм глави 6 ЦК України, зокрема, про необхідність одержання дозволу органів опіки та піклування при відмові опікуном або дачі згоду на відмову від майнових прав підопічного піклувальником (ст. 71 ЦК України).

В залежності від того, що саме є предметом спадщини, існують певні порядки її розподілу.

1. Відповідно до ч. 2 ст. 1267 ЦК України якщо спадщина складається з рухомих речей (за винятком транспортних засобів), то її розподіл відбувається за спрощеною процедурою. Спадкоємці за законом, усно домовившись між собою, визначають розміри власних часток у спадковому майні.

2. Згідно з ч.3 ст. 1267 ЦК України якщо спадщина складається з

нерухомості або транспортних засобів, то розподіл здійснюється за спеціальною процедурою. Спадкоємці за законом відповідно до положень письмової та нотаріально посвідченої угоди, яку вони уклали між собою, визначають розміри власних часток у спадковому майні.

Спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них.

Теоретично договір поділу спадкового майна може бути посвідчений як до отримання свідоцтва про право на спадщину, але не раніше шести місяців після смерті спадкодавця, так і після його отримання.

Якщо спадкоємці не досягли згоди щодо розміру власних часток у спадковому майні, то його розподіл може відбуватися в судовому порядку¹⁷⁸.

5. Відповідальність спадкоємців за боргами спадкодавця

На сьогодні важливою є норма ст. 1282 ЦК України – «обов'язок спадкоємців задовольнити вимоги кредитора».

Борги спадкодавця – це майнові зобов'язання, які прийняв на себе спадкодавець перед фізичними або юридичними особами-кредиторами, але не виконав тому, що смерть позбавила його можливості виконати це зобов'язання¹⁷⁹.

Спадщина складається із сукупності прав і обов'язків спадкодавця, що переходять до спадкоємців як одне ціле та становлять спадковий актив. Спадщину називають спадковою масою або спадковим майном. Акт прийняття спадщини являє собою односторонній правочин та носить універсальний характер¹⁸⁰.

Оскільки у складі спадкового майна до спадкоємців переходять не тільки права, а й обов'язки, спадкоємці зобов'язані повідомляти кредиторів про відкриття спадщини, якщо вони знають про борги спадкодавця. Кредиторові надано право протягом шести місяців від дня, коли він дізнався або міг дізнатися про відкриття спадщини (раніше – від дня відкриття спадщини), пред'явити свої вимоги до спадкоємців, незалежно

¹⁷⁸ Сидоренко В. І. Поділ спадкового майна / В.І. Сидоренко / Нотаріус. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sidorenkovi.com/stattis/14.html>

¹⁷⁹ Харитонов Є. О., Старцев О.В. Цивільне право України / Є.О. Харитонов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.adhdportal.com/book_3857.html

¹⁸⁰ Жуковський О. Спадщина та строки її прийняття [Електронний ресурс] / О. Жуковський // Рівненська газета. – 2009. – 5 берез. – Режим доступу до газ.: <http://www.gazeta.rv.ua/articles/view/2009-03-05/13857.html>

від настання строку вимоги (ст. 1281 ЦК України). Якщо ж кредитор не знав про відкриття спадщини, вимоги до спадкоємців йому належить заявити протягом одного року від настання строку вимоги. І лише тоді, коли впродовж цього часу кредитори не заявлять своїх вимог до спадкоємців, їхні права будуть погашені¹⁸¹.

Відповідно до ст. 1282 ЦК України спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину. Кожен із спадкоємців зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора особисто, у розмірі, який відповідає його частці у спадщині.

Це правило визначає загальний характер відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця, незалежно від виду спадкування та суб'єктів спадкового процесу й впливає із суті універсального характеру спадкового правонаступництва. Для всіх спадкоємців, як за законом, так і за заповітом, існує однакова межа відповідальності за боргами спадкодавця. Слід підкреслити, що спадкоємці несуть саме часткову відповідальність, а не солідарну.

Прийняття спадщини розповсюджується на все спадкове майно, яким би воно не було, в чому б воно не виражалось і де б воно не знаходилося. Але не всі права та обов'язки, які належали спадкодавцеві за життя, здатні за своєю природою переходити до інших осіб. Так, згідно зі ст. 1219 ЦК України не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця.

Приймаючи спадщину спадкоємець може навіть і не передбачати, що саме входить до складу спадщини. В спадкову масу може входити крім квартири, машини, банківського рахунку, також боргові зобов'язання, які прийняв на себе спадкодавець перед фізичними або юридичними особами-кредиторами. Згідно з чинним законодавством спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою (ст. 1129 ЦК України). Після відкриття спадщини у спадкоємців за законом або за заповітом виникає право на спадкування, це право є суб'єктивним цивільним правом, зміст якого полягає у можливості спадкоємцями прийняти спадщину або відмовитися від неї в межах встановлених строків для прийняття спадщини (ст. 1270 ЦК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 1282 ЦК України вимоги кредиторів спадкоємці зобов'язані задовольнити шляхом одноразового платежу, якщо домовленістю між спадкоємцями та кредитором інше не встановлено.

¹⁸¹ Борисова В.І. Цивільне право. Том 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/73737>

В сучасних умовах значення інституту відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця значно зросло у зв'язку зі збільшенням обсягу зобов'язань у сфері майнових відносин, зокрема підприємницькій діяльності. Відтак, до спадкоємців переходять не тільки права, що належали спадкодавцю, а і його обов'язки. Винятком з цього правила є лише зобов'язання боржника, які припиняються зі смертю фізичної особи. Відповідно до ч. 1 ст. 608 ЦК України зобов'язання припиняється смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою. В усіх інших випадках до спадкоємців переходять відповідні боргові зобов'язання спадкодавця, але у розмірі, який відповідає його частці у спадщині.

Нотаріус за місцем відкриття спадщини приймає вимоги кредиторів спадкодавця. Вимоги мають бути заявлені у письмовій формі і прийняті незалежно від строку настання права вимоги. Про заявлені вимоги нотаріус повідомляє спадкоємців, які прийняли спадщину.

З метою забезпечення інтересів кредиторів та запобігання випадкам ухилення спадкоємців від виконання цивільно-правових обов'язків, що виникли з боргових зобов'язань спадкодавця, ч. 1 ст. 1281 ЦК України встановлює прямий обов'язок для спадкоємців повідомити кредитора спадкодавця про відкриття спадщини. Аналогічний обов'язок покладений і на виконавця заповіту (ч. 1 ст. 1290 ЦК України).

Розглянемо **приклад**, коли в спадкову масу може дістатися банківський кредит. Згідно із законодавством зобов'язання з погашення кредиту переходять до спадкоємців у повному обсязі, у разі прийняття ними спадщини та успадковується, так само, як і будь-яке майно. Спадкоємцям, які приймають спадщину, часто радять платити за кредитом з перших днів після смерті боржника-спадкодавця, нібито щоб не було прострочення і штрафів. Також в більшості випадків банки зобов'язують спадкоємців, які отримали спадщину, платити по кредитах за повною програмою: з усіма відсотками, штрафами і пенею. *З цього приводу, позиція Верховного суду України така, що спадкоємець зобов'язаний виплачувати взятий померлим кредит, а банк повинен скасувати всі відсотки і нараховані штрафи, за прострочення оплати кредиту. Позиція суду ґрунтується на тому, що з моменту смерті боржника до моменту вступу його спадкоємця в права спадщини спадкоємець не мав зобов'язань по цьому боргу, а отже, зобов'язаний платити тільки платежі, встановлені на день смерті боржника. У більшості випадків банки, навіть знаючи позицію Верховного суду, змушують*

спадкоємців платити також пеню і відсотки по кредиту¹⁸².

Але кредитор має право вимагати від спадкоємців виплати кредиту, а відсотків і штрафів, які були нараховані за прострочення кредиту, не має право.

Оскільки у день смерті спадкодавця відбувається тільки відкриття спадщини, протягом встановлених строків для прийняття спадщини спадкоємці можуть подавати заяви про прийняття спадщини. Після спливу строків для прийняття спадщини вони вступають в права спадкування, і тільки після цього у них виникає зобов'язання платити за боргами спадкодавця. З моменту смерті боржника-спадкодавця до моменту вступу спадкоємця в права спадщини, спадкоємці фактично не мають зобов'язань по цьому боргу, а отже, зобов'язані погасити тільки платежі, зафіксовані на день смерті спадкодавця.

Якщо спадкоємці протягом розумного строку не погасили борги перед кредитором, у такому випадку вже можна вести мову про відповідальність спадкоємців, але вже як про відповідальність боржника. У разі коли спадкоємці протягом розумного строку не погасили борги перед кредитором, до них можуть бути застосовані міри цивільної відповідальності за невиконання грошового зобов'язання¹⁸³.

Питання з погашенням кредиту спадкоємцями може вирішуватися також наступним способом: якщо у померлого було застраховане життя, то маючи це, спадкоємці можуть отримати виплату, і відшкодувати суму кредиту. Якщо цього не було, то повертати кредитний борг доведеться спадкоємцям померлого¹⁸⁴.

Як вже було зазначено, згідно зі ст. 1298 ЦК України свідоцтво про право на спадщину видається спадкоємцям після закінчення шести місяців з часу відкриття спадщини. Після завершення цього строку спадкоємці вступають у права спадщини і тільки після цього у них з'являється обов'язок платити по боргах померлого.

Отже ніхто не може зобов'язати спадкоємців до погашення боргів померлого з перших днів після його смерті, а тільки з моменту вступу в

¹⁸² Фомічова Н. В. Проблема відповідальності спадкоємця за борговими зобов'язаннями спадкодавця в Україні / [Електронний ресурс] / Н. В. Фомічова // Митна справа №5(95)'2014, частина 2, книга 2. – Режим доступу : <http://otherreferats.allbest.ru/law/d00724690.html>. – С. 227

¹⁸³ Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник / З. В. Ромовська. – К. : Прав. єдність, 2009. – 264 с., с. 69

¹⁸⁴ Фомічова Н. В. Проблема відповідальності спадкоємця за борговими зобов'язаннями спадкодавця в Україні / [Електронний ресурс] / Н. В. Фомічова // Митна справа №5(95)'2014, частина 2, книга 2. – Режим доступу : <http://otherreferats.allbest.ru/law/d00724690.html>. – С. 227

права спадщини, тобто через шість місяців, оскільки умовою відповідальності спадкоємця по боргам спадкодавця є факт прийняття спадщини.

Закликання до спадкування в силу смерті спадкодавця та родинних зв'язків з ним не є і не може бути підставою для пред'явлення вимоги кредитором спадкодавця до спадкоємців. Спадкоємці не зобов'язані погашати заборгованість спадкодавця з перших днів після його смерті, а мають на це право з моменту прийняття спадщини, тобто через шість місяців. Межі відповідальності спадкоємця по боргам спадкодавця визначаються на момент відкриття спадщини, а не на момент прийняття спадщини або звернення кредитора.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що час погашення боргів чітко не визначено. З абзацу 2 ч. 2 ст.1282 ЦК України можна припустити, що задоволення вимог кредитора має здійснюватись після отримання спадкоємцями спадщини в натурі. Доцільно вважати, що свої вимоги кредитор може пред'явити до спадкоємців не раніше, як після прийняття спадщини. У день смерті спадкодавця відбувається тільки відкриття спадщини і протягом встановлених строків для прийняття спадщини спадкоємці можуть подавати заяви про прийняття спадщини. Після спливу строків для прийняття спадщини вони вступають в права спадкування, і тільки після цього у них виникає зобов'язання платити за боргами спадкодавця. З моменту смерті боржника-спадкодавця до моменту вступу спадкоємця в права спадщини, спадкоємці фактично не мають зобов'язань по боргам спадкодавця¹⁸⁵.

¹⁸⁵ Там же, с. 229

ТЕМА 7. Оформлення права на спадщину

ПЛАН

1. Загальні положення щодо оформлення права на спадщину.
2. Процесуальні особливості видачі свідоцтва про право на спадщину.
3. Спадкова справа.
4. Внесення змін до свідоцтва чи скасування свідоцтва про право на спадщину.

1. Загальні положення щодо оформлення права на спадщину

Основним нормативно-правовим актом, що містить загальні положення щодо оформлення права на спадщину є Цивільний кодекс України. Також спадкові питання регулюються Законом України «Про нотаріат» та Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 3 березня 2004 року № 20/5, зареєстрованим за № 282/20595^{186, 187}.

Згідно положень цих нормативно-правових актів прийняття спадщини залежить виключно від волі спадкоємця. Спадкоємець за заповітом чи за законом завжди має вибір і на власний розсуд вирішує приймати йому спадщину чи ні.

У випадку прийняття спадщини слід враховувати, що *не допускається прийняття спадщини з умовою чи застереженням*. Так, не можна прийняти лише якусь частину майна, що входить до складу спадщини, а від іншої частини відмовитися взагалі чи прийняти її під якоюсь умовою. Спадкоємець, який прийняв частину спадщини, вважається таким, що прийняв усю спадщину.

У разі відмови спадкоємця від прийняття спадщини останній має право відмовитися від спадщини взагалі або зробити це на користь інших осіб.

Водночас відмова від прийняття спадщини спадкоємця за запові-

¹⁸⁶ Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993р.//Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство України.

¹⁸⁷ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 №296/5.

том не позбавляє його права на спадкування за законом. Спосіб, у який особи, що бажають прийняти спадщину, можуть реалізувати своє право, залежить від місця їх постійного проживання. Так, спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого законодавством для прийняття спадщини, він не заявив про відмову від неї.

У тому разі, якщо спадкоємець на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, але бажає прийняти спадщину, він має подати до нотаріальної контори відповідну заяву про її прийняття.

В свою чергу не позбавляється права подати до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини також і спадкоємець, який на час відкриття спадщини постійно проживав разом із спадкодавцем.

Слід відмітити, що на відміну від діючого Цивільного кодексу України, згідно норм Цивільного кодексу Української РСР 1963 року, який на сьогодні втратив чинність, для того щоб спадкоємець вважався таким, що прийняв спадщину, без подання відповідної заяви до нотаріальної контори, проживання зі спадкодавцем на момент його смерті не було обов'язковим. Визнавалося, що спадкоємець прийняв спадщину, якщо він фактично вступив в управління або володіння спадковим майном. Доказами такого фактичного вступу також могла бути наявність у спадкоємця ошадних книжок на ім'я померлого, іменних ЦП, свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів, державних актів про право власності на землю, відповідних квитанцій, зокрема, про оплату житлово-комунальних послуг, обов'язкового страхування майна та інших документів, виданих на ім'я померлого¹⁸⁸.

Заява про прийняття спадщини чи заява про відмову від неї подається особисто спадкоємцем до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини.

Якщо заява про прийняття спадщини надсилається поштою, на ній повинна бути нотаріально засвідчена справжність підпису спадкоємця. У тому випадку коли поштою надійшла заява, на якій справжність підпису не засвідчена, вона приймається нотаріусом, заводиться спадкова справа, а спадкоємцю пропонується надіслати заяву, оформлену належним чином, або прибути особисто до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини.

Також слід звернути увагу, що *особа, яка подала заяву про прийняття спадщини, має право на її відкликання*. Таке відкликання може бу-

¹⁸⁸ Нелін О. Спадкове право УРСР за Цивільним кодексом 1963р. / Підприємництво, господарство і право. - №6 - 2008 (150) - С.44-47.

ти вчинене протягом строку, встановленого законодавством для прийняття спадщини.

Для прийняття спадщини встановлюється загальний строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини, тобто з дня смерті спадкодавця або з дня, з якого він був оголошений померлим.

Якщо у особи виникнення права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, то строк для прийняття нею спадщини встановлюється у три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття. Якщо строк, що залишився, менший як три місяці, він продовжується до трьох місяців.

За загальним правилом *спадкоємець, який протягом шестимісячного строку, не подав заяву про прийняття спадщини, вважається таким, що не прийняв її.* Разом з тим законодавством передбачені випадки, коли строк на прийняття спадщини може бути продовжений. Так, особи, які виявили бажання прийняти спадщину після спливу строку встановленого для її прийняття, матимуть на це право, якщо отримають письмову згоду всіх спадкоємців, які прийняли спадщину.

Крім того, додатковий строк, достатній для прийняття спадщини, може бути визначений в судовому порядку, за умови, якщо спадкоємець не прийняв спадщину вчасно з поважних причин.

Питання процесуального правонаступництва у справах про спадкування, зокрема, у спорах про визначення додаткового строку для прийняття спадщини, у спорах про визнання права спадкування на нерухоме майно, визнання заповіту недійсним, вирішується судом з урахуванням змісту норм статей 1218, 1219, 1276 ЦК.

Так наприклад, ухвалою Жидачівського районного суду Львівської області від 3 лютого 2016 року закрито провадження у справі за позовом до територіальної громади Ходорівської міської ради про визначення додаткового строку для прийняття спадщини у зв'язку зі смертю позивачки, а спірні правовідносини не допускають правонаступництва.

За матеріалами справи громадянка . звернулася до суду із позовом про визначення додаткового строку для прийняття спадщини після смерті її матері, але до вирішення цього питання померла. Спадкоємцем громадянки є її син.

Скасувавши ухвалу районного суду, суд апеляційної інстанції зазначив, що відповідно до ст. 37 ЦПК у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни боржника чи кредитора у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної

сторони на будь-якій стадії цивільного процесу.

При цьому суд посилається на статті 1218, 1219 ЦК як на підставу матеріального правонаступництва, оскільки позов громадянки стосувався майнових прав, які переходять на спадкоємців.¹⁸⁹

Що стосується прийняття спадщини малолітніми, неповнолітніми, недієздатними особами, а також особами, цивільна дієздатність яких обмежена, то вони вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків відмови від спадщини. При цьому слід мати на увазі, що вищезазначена категорія осіб має можливість скористатися правом на відмову від спадщини лише за певних умов передбачених законодавством.

Так, фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може відмовитися від прийняття спадщини за згодою піклувальника і органу опіки та піклування, неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років - за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника і органу опіки та піклування. Також, лише з дозволу органу опіки та піклування можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній, недієздатній особі, батьки (усиновлювачі), опікун. Заяву про прийняття спадщини від імені малолітньої, недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун. Що ж стосується осіб, які досягли 14 років то вони мають право подати заяву про прийняття спадщини самостійно та без згоди своїх батьків або піклувальника.

Законодавством передбачено, що оформлення спадкових прав здійснюється в нотаріальному порядку. При цьому видачу свідоцтва про право за спадщину покладено виключно на державні нотаріальні контори та консульські установи України за місцем відкриття спадщини.

За загальноприйнятою точкою зору, *право спадкоємця на одержання свідоцтва про право на спадщину полягає у наступному*¹⁹⁰:

1. Спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину (ч.1 ст. 1296 ЦК).

2. Якщо спадщину прийняло кілька спадкоємців, свідоцтво про право на спадщину видається кожному з них із зазначенням імені та часток у спадщині інших спадкоємців.

¹⁸⁹ Узагальнення судової практики розгляду цивільних справ про спадкування засіданні пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, 01 березня 2016 року

¹⁹⁰ Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, затверджені Рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 [Електронний ресурс]

3. Відсутність свідоцтва про право на спадщину не позбавляє спадкоємця права на спадщину.

Правовий зміст свідоцтва про право на спадщину визначає підстави для вчинення провадження щодо видачі свідоцтва про право на спадщину, а саме коли:

- спадкове майно підлягає обов'язковій реєстрації у відповідних органах держави (нерухомість, транспортні засоби тощо);
- майно знаходиться у третіх осіб (ощадкаси, банки, ЖБК, до спадкових прав включено наслідки підприємницької діяльності тощо);
- у порядку спадкування переходять авторські права на літературні, наукові та інші твори.

Види майна, на які нотаріусом видається свідоцтво про право на спадщину, за О.К. Печеним, - це¹⁹¹ нерухоме майно - житло - будинки, квартири, садиби або інше - будинки, споруди, приміщення, їх частини;

- майнові комплекси підприємств;
- земельні ділянки, що належали спадкодавцеві на праві власності (ст.1225 ЦК);
- земельна частка (пай);
- частка в статутному (складеному) капіталі підприємницького товариства;
- цінні папери;
- транспортні засоби, повітряні і морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти;
- вклад у банку, фінансовій установі;
- суми страхового відшкодування та страхових виплат (ст. 1229 ЦК);
- суми заробітної плати, пенсій, стипендії, аліментів, допомоги в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, інші соціальні виплати, що не були отримані спадкодавцем за життя (ст. 1227 ЦК), за відсутності членів сім'ї спадкодавця;
- суми майнової та моральної шкоди, неустойки присуджені на користь спадкодавця, але не отримані ним у зв'язку зі смертю;
- частина внесеного паю та інші суми, які підлягають поверненню спадкоємцям члена житлово-будівельного, дачно-будівельного, гаражно-будівельного кооперативу, садівницького товариства;
- майнові права інтелектуальної власності, зокрема майнові авторські права або інші підтверджені охоронними документами (патен-

¹⁹¹ Печений О. К. Науково-правовий висновок щодо визначення статусу онуків (правнуків) як спадкоємців п'ятої черги та співвідношення зі спадкуванням за правом представлення / Печений О. К. // Спадкове право. - 2009. - №2 (44). - С. 32-39.

тами, свідоцтвами, договорами тощо);

▪ інші речі, які належали спадкодавцеві за життя (твори мистецтва, предмети антикваріату, зібрання книг, рукописи, коштов на побудова техніка, меблі, інше цінне майно)¹⁹².

Свідоцтво про право на спадщину недоцільно видавати на предмети домашньої обстановки і вжитку. Хоча останнім часом при досить значній вартості меблів, інших предметів домашнього вжитку та державному обліку доходів громадян (через декларацію про доходи, необхідність державним службовцям надавати відомості про свої доходи) це питання набуває певної вагомості, адже державою взято напрям на боротьбу з кримінально набутими грошима. Отже, при значній вартості предметів домашнього вжитку в деяких випадках може виникнути питання про законність та підстави набуття майна. З отриманням свідоцтва про право на спадщину питання щодо походження коштовних речей домашнього вжитку втрачає свою невизначеність.

Крім того, до предметів домашньої обстановки та вжитку можуть належати картини видатних авторів, антикварні речі тощо. Тому не віднесення в деяких випадках предметів домашнього вжитку або не зазначення вартості майна, що було отримане спадкоємцями за правом на спадщину, у подальшому може призвести до порушення їхніх прав, неможливості довести походження значних коштів тощо. Так, при розподілі спільного майна подружжя отримане при спадкуванні майно вважається особистою власністю спадкоємця - одного із подружжя (п. 2 ч. 1 ст. 57 СК), тому свідоцтво про право на спадщину може слугувати доказом набуття майна, коли у судовому порядку вирішуватиметься справа про розподіл спільно набутого майна між подружжям тощо.

Здебільшого майнові права від однієї особи до іншої переходять завдяки їх спільному волевиявленню, тобто проявляється принцип диспозитивності в приватному праві, але при спадкуванні домінує волевиявлення особи, яка приймає права померлого. А односторонні дії, що породжують ці вільно-правові наслідки, традиційно імперативно врегульовані¹⁹³. По-друге, змінилося ставлення законодавця до кола об'єктів цивільних прав, що можуть входити до складу спадщини (ст.ст.1218, 1225-1232 ЦК України).

Слід зазначити, що С.Я. Фурса і Є.І. Фурса з 1999 року ввели в до-

¹⁹² Грін О. О. Спадкове право України: Навчальний посібник: Альб. схем /О.О.Грін. – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2012.- 208 с.

¹⁹³ Цивільне право в Україні : курс лекцій:У 6 томах. Т. 1. / [Р. Б. Шишка (керівник авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін.] ; за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ. 2004. – с.308-309

ктрину спадкового права термін «спадковий процес», за яким це «регламентовані законодавством юридично вагомі дії повноважених осіб, які зумовлені переходом прав померлої особи до інших осіб»¹⁹⁴. Тобто, поділивши матеріальну сторону спадкових правовідносин та їх процесуальне здійснення.

Юридичне значення свідоцтва про право на спадщину та процесуального порядку його видачі полягає у тому, що:

1) воно є свідченням законності переходу права власності на майно від спадкодавця до спадкоємців і є підставою для закріплення цього права за останніми за допомогою нотаріальної процедури, встановленої державою;

2) процесуальний порядок видачі свідоцтва про право на спадщину дає можливість встановити інших спадкоємців за законом, кредиторів, а також з урахуванням інтересів усіх зацікавлених осіб правильно провести поділ спадкового майна;

3) передбачений законом шестимісячний строк для прийняття спадщини не дає права відчуження спадкового майна раніше строку.

Отже, свідоцтво про право на спадщину є правоустановлювальним документом, оскільки не тільки визначає право власності громадянина на майно, а й визначає, що особа не відмовилась від прийняття спадщини і законно його набула. Оскільки це право не завжди безумовне, то в деяких випадках воно потребує відповідного доведення.

Нотаріальне провадження щодо видачі свідоцтва про право на спадщину визнається багатоетапним. Порядок вчинення нотаріальних дій детально регламентовано законом¹⁹⁵.

Першим етапом є відкриття спадщини та заведення спадкової справи. **Другим** - визначення кола спадкоємців, кредиторів спадкодавця, розшук спадкового майна та виділ частки спадкового майна, яка належить спадкоємцям при спадкуванні з урахуванням наявного заповіту, спадкового договору, заяви другого з подружжя про виділ частки у спільному майні подружжя, осіб, що мають право на обов'язкову частку у спадщині, та інших обставин, які передбачені законом та мають істотне значення для остаточного вирішення питання про можливість видачі свідоцтва про право на спадщину. Третім - сплата державного мита та видача свідоцтва про право на спадщину.

При вчиненні такого нотаріального провадження нотаріус повинен насамперед враховувати норми матеріального права, закріплені у книзі

¹⁹⁴ Фурса С. Я. Спадкове право. Теорія та практика: навч. посіб. / С. Я. Фурса, Э. Г. Фурса. - К.,: Атіка, 2002. - 496 с.

¹⁹⁵ Заїка Ю.О. Спадкове право України: Навч. посібник.- К.:Істина, 2006. – с.190

VI«Спадкове право» ЦК, та інші нормативні акти, залежно від об'єктів спадкового майна та прав, які спадкуються. Наприклад, коли йдеться про спадкування землі, слід враховувати норми ЗК¹⁹⁶. При цьому нотаріус також повинен діяти відповідно до нотаріальної процедури, передбаченої І Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України та Законом України «Про нотаріат»¹⁹⁷.

При відкритті провадження щодо видачі свідоцтва про право на спадщину та заведенні спадкової справи нотаріус повинен перевірити та встановити коло юридичних фактів, до яких слід віднести:

- 1) факт смерті спадкодавця або оголошення його померлим (ч. 1 ст. 1220 ЦК);
- 2) час і місце відкриття спадщини (ч. 2 ст. 1220, ст. 1221 ЦК);
- 3) наявність підстав для закликання до спадкування за законом осіб, які подали заяву про видачу свідоцтва;
- 4) склад спадкового майна, на яке видається свідоцтво про право на спадщину (ст. 1218 ЦК).

Обов'язок доведення тих чи інших юридичних фактів лежить на заінтересованих у видачі свідоцтва про право на спадщину особах, але це положення не звільняє нотаріуса від покладених на нього обов'язків. Тому на цьому етапі нотаріусу слід встановити вищевказані юридичні факти з поданих спадкоємцями доказів, які визначатимуть їх майбутнє право на видачу свідоцтва про право на спадщину.

При підготовці до видачі свідоцтва про право на спадщину нотаріус перевіряє наявність: заповіту, спадкової справи, спадкового договору.

При видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом нотаріус перевіряє:

- факт смерті спадкодавця та час і місце відкриття спадщини;
- наявність заповіту, арештів, заборон, обтяжень майна;
- наявність та чинність спадкового договору;
- склад спадкового майна, на яке видається свідоцтво;
- коло осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині¹⁹⁸.

Ці юридично значимі факти відокремлено на тій підставі, що процес видачі свідоцтва про право на спадщину має бути в достатній мірі обґрунтованим. Процесуальний строк в шість місяців дозволяє, на від-

¹⁹⁶ Земельний кодекс України: затверджений Законом України від 25 жовтня 2001р. (із змін. та доп.) // Відомості Верховної Ради України. -2002. -№3-4. - Ст.27.

¹⁹⁷ Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993р.//Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство України

¹⁹⁸ Грін О. О. Спадкове право України: Навчальний посібник: Альб. схем /О.О.Грін. – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2012.- 208 с.

мінувід вжиття заходів до охорони спадкового майна, в достатній мірі перевірити ці обставини і лише потім видавати свідоцтво про право на спадщину. Доцільність тривалого та необхідність створення чіткого провадження щодо видачі цього свідоцтва зумовлені досить значною кількістю справ у судах, у яких права громадян порушуються саме при здійсненні спадкових правовідносин.

При відсутності відомостей щодо одного із зазначених фактів призводить до невизначеності всього провадження. Так, при відсутності безспірних доказів про смерть особи відкриття спадкової справи неможливе. При відсутності відомостей про час відкриття спадщини неможливо рахувати строк видачі свідоцтва про право на спадщину. Без встановлення місця відкриття спадщини не буде можливості встановити місце, куди мають направлятися відомості про вжиті заходи до охорони спадкового майна. Якщо окремі частки спадкового майна знаходяться в різних місцях, то слід визначити до компетенції якого нотаріуса входить обов'язок щодо повідомлення спадкоємців тощо. Відсутність же відомостей про існування майна спадкодавця або його прав, що мають успадковуватись, позбавляє провадження його кінцевої мети - видачі свідоцтва про право на спадщину. Отже, ці факти мають загальне правове та процесуальне значення при спадкуванні.

Цивільний кодекс передбачає дві підстави спадкування, а саме спадкування за заповітом та спадкування за законом. В першу чергу, право на спадкування мають особи, визначені у заповіті, що є особистим розпорядженням фізичної особи на випадок своєї смерті.

Спадкоємці за законом одержують право на спадкування лише за відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини.

Слід також зауважити, що у тому випадку, коли спадкування здійснюється за заповітом, законом визначено вичерпний перелік осіб, які незалежно від змісту заповіту, мають право на обов'язкову частку у спадщині, тобто також закликаються до спадкування. До таких осіб належать малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки, які, в даному випадку, спадкують половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом.

У разі складання спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. Тільки у разі смерті останнього з подружжя право на спадкування належить особі, визначеній по-

дружжям у заповіті (ст. 1243 ЦК).

Як приклад можна привести аналіз судової практики. У порушення вищезазначених вимог закону Горохівський районний суд Волинської області рішенням від 15 березня 2016 року визнав право власності в порядку спадкування за заповітом на житловий будинок за громадянином після смерті батька. Суд не звернув уваги на те, що подружжя склали спільний заповіт щодо належного їм майна, оскільки помер тільки один з подружжя, тому їх син, позивач по справі, не мав права на спадкування за спільним заповітом після смерті батька, оскільки відповідно до ст. 1243 ЦК його частка переходить до дружини. Позивач має право на спадкування за заповітом тільки у разі смерті обох батьків. Якщо заповіт містить суперечливі положення, за вимогою заінтересованих осіб застосовується тлумачення заповіту (ст. 1256 ЦК) за умови, якщо відсутні підстави визнання заповіту недійсним, тобто тлумаченню підлягає лише дійсний заповіт. Для тлумачення змісту заповіту застосовуються також загальні правила тлумачення змісту правочинів встановлені ст. 213 ЦК.

Положеннями Цивільного кодексу закріплено право спадкоємців прийняти спадщину або не прийняти її.

Єдиним документом, що підтверджує право спадкоємців на спадкове майно, є свідоцтво про право на спадщину, яке видається на ім'я кожного спадкоємця, що прийняв спадщину, після закінчення строку, встановленого для її прийняття.

Для видачі свідоцтва нотаріусу має бути подано певний перелік документів. Після проходження всіх необхідних етапів, нотаріусом видається свідоцтво про право на спадщину.

У випадку видачі свідоцтва про право на спадщину на нерухоме майно нотаріус вносить відомості про перехід права власності на ім'я спадкоємця до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

2. Процесуальні особливості видачі свідоцтва про право на спадщину

Виходячи із загальної класифікації нотаріальних проваджень, провадження щодо видачі свідоцтва про право на спадщину віднесено до багатоетапних нотаріальних проваджень, тобто воно у своєму розвитку проходить три етапи, кожний із яких складається з певних стадій, тобто сукупності процесуальних дій нотаріуса, що спрямовані на досягнення конкретної мети.

Розкриття процесуального порядку видачі свідоцтва про право на спадщину доцільно проводити з урахуванням теоретичної моделі нотаріального процесу, що дає можливість конкретизувати дії нотаріуса на кожному етапі та стадії даного нотаріального провадження¹⁹⁹.

Першим етапом у цьому провадженні є відкриття спадщини і заведення спадкової справи. На даному етапі, щоб завести спадкову справу нотаріус має встановити коло фактів, необхідних для оформлення спадкових прав осіб, які звернулися за видачею свідоцтва.

На другому етапі нотаріус має вчинити ряд процесуальних дій, які фактично спрямовані на підготовку до третього етапу, тобто до видачі свідоцтва.

Третій етап передбачає собою безпосереднє вчинення нотаріальної дії - видача свідоцтва про право на спадщину.

На першому етапі нотаріусом встановлюється факт смерті спадкодавця. Відкриття спадщини, а значить і виникнення спадкового правовідношення в аспекті нотаріального провадження на даному етапі означає, як справедливо зазначають автори в фаховій літературі²⁰⁰, заведення спадкової справи на ім'я померлої особи, а також цілий комплекс дій, пов'язаних з цим процесом.

Факти, які підлягають встановленню нотаріусом при реалізації спадкового правовідношення, умовно класифікують на дві групи²⁰¹. До першої групи відносяться обставини загального порядку, які встановлюються незалежно від виду спадкування і є відображенням динаміки розвитку та реалізації спадкового правовідношення).

Друга група обставин обумовлюється видом спадкування і формується залежно від нього. При спадкуванні за заповітом і, відповідно, при видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом нотаріусом перевіряються, згідно зі ст. 69 Закону України "Про нотаріат" (окрім вже зазначених "загальних" фактів): наявність заповіту; наявність та чинність спадкового договору; склад спадкового майна; коло осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. При спадкуванні за законом і видачі свідоцтва про право на спадщину за законом нотаріус

¹⁹⁹ Фурса С.Я. Теорія нотаріального процесу [текст] : Науково-практичний посібник / За заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – с.299

²⁰⁰ Печений О. К. Науково-правовий висновок щодо визначення статусу онуків (правнуків) як спадкоємців п'ятої черги та співвідношення зі спадкуванням за правом представлення / Печений О. К. // Спадкове право. - 2009. - №2 (44). - С. 32-39. ; Спадкове право України: Навчальний посібник: Альб. схем / О.О.Грін.–Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2012.- 208 с.

²⁰¹ Фурса С.Я. Теорія нотаріального процесу : Науково-практичний посібник / За заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – с.166.

перевіряє: наявність відносин, що є підставою для закликання до спадкування за законом осіб, які подали заяву про видачу свідоцтва; склад спадкового майна.

Після прийняття спадщини і закінчення строку, відведеного законодавством на прийняття спадщини, спадкоємець набуває право на оформлення вже набутих спадкових прав (у такому разі звернення за видачею свідоцтва є правом спадкоємця), а в окремих випадках - на оформлення права власності на майно, до складу якого входить нерухомість (у цьому випадку звернення за видачею свідоцтва є обов'язком спадкоємця). На підставі ст. 1296 ЦК України, спадкоємці як за законом, так і за заповітом мають право звернутися до нотаріуса за видачею їм свідоцтва про право на спадщину. Неодержання спадкоємцем свідоцтва про право на спадщину не позбавляє його права на спадкування. Це правило є справедливим в усіх випадках, окрім тих, коли йдеться про успадкування права власності на майно або майнових прав, що потребують документального підтвердження, і, відповідно, спадкоємець, який прийняв спадщину, у складі якої є нерухоме майно, зобов'язаний звернутися до нотаріуса за видачею йому свідоцтва про право на спадщину на нерухоме майно (ст. 1297 ЦК).

Свідоцтво про право на спадщину видається спадкоємцеві, який прийняв спадщину. Загальний термін на прийняття спадщини встановлено відповідно до вимог ст. 1270 ЦК України у 6 місяців і розпочинається з дня відкриття спадщини. Після закінчення цього терміну у спадкоємця виникає право на отримання свідоцтва про право на спадщину.

Свідоцтво про право на спадщину на спадкове майно згідно ст. 1298 Цивільного кодексу України видається після закінчення шести місяців з часу відкриття спадщини. Видача свідоцтва про право на спадщину спадкоємцям, які своєчасно прийняли спадщину (подача заяви про прийняття спадщини чи спільне сумісне проживання на момент смерті спадкодавця), жодними строками не обмежується, і звертатися за одержанням свідоцтва про право на спадщину можна будь-коли після закінчення шестимісячного строку.

Лише після спливу зазначених строків у спадкоємців виникає право на отримання свідоцтва про право на спадщину. Нотаріус не може відмовляти у видачі свідоцтва про право на спадщину окремим спадкоємцям із тих підстав, що інші спадкоємці за законом чи за заповітом не подали для оформлення спадкових прав відповідних документів, якщо визначений строк минув.

Цивільний кодекс України(ст. 1297) встановлює обов'язок спадкоємця, який прийняв спадщину, у складі якої є нерухоме майно, зверну-

тись до нотаріуса за видачею на його ім'я свідоцтва про право на спадщину на таке майно, а також зареєструвати право на спадщину в органах, які здійснюють державну реєстрацію нерухомого майна.

Для отримання свідоцтва про право на спадщину спадкоємець зобов'язаний особисто подати заяву про прийняття спадщини до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини або надіслати її поштою, попередньо засвідчивши справжність підпису на заяві в нотаріальному порядку. На підставі поданої заяви в нотаріуса заводиться спадкова справа, де містяться необхідні документи, що підтверджують наявність юридичних фактів на видачу свідоцтва про спадщину.

Особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Заяву про прийняття спадщини від імені малолітньої, недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун.

Необхідно мати на увазі, що спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого ст. 1270 Цивільного кодексу України, він не заявив про відмову від неї. Крім того, малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, установлених частинами 2–4 ст. 1273 Цивільного кодексу України, тобто неповнолітня особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років може відмовитися від прийняття спадщини за згодою батьків, піклувальника і органу опіки та піклування.

Батьки (усиновлювачі), опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній, недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може відмовитися від прийняття спадщини за згодою піклувальника і органу опіки та піклування. Якщо спадкоємець пропустив строк на прийняття спадщини, то на підставі ст. 1272 Цивільного кодексу України спадкоємець повинен звернутись до суду за продовженням строку на прийняття спадщини. Спадкоємець, якому за рішенням суду встановлено додатковий строк для подання заяви про прийняття спадщини, зобов'язаний у межах встановленого судом строку прийняти спадщину шляхом подання нотаріусу за місцем відкриття спадщини заяви про видачу йому свідоцтва про право на спадщину. **Особа, яка подала заяву про прийняття спадщини, на підставі ч. 5 ст. 1269 Цивільного кодексу України може відкликати її протягом строку, встановленого для прийняття спадщини.** Не допускається прийняття заяв про прийняття або відмову від спадщини, складених від імені спадкоємців

їх представниками на підставі довіреностей. Спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини. Заява про відмову від прийняття спадщини подається до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини. Свідоцтво про право на спадщину видається лише за місцем відкриття спадщини.

При видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом нотаріус повинен перевірити, чи правильно складено й посвідчено заповіт, чи відповідає він вимогам закону. Крім того, нотаріус з'ясовує, чи не скасовано та відмінено заповіт. При видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом нотаріус перевіряє наявність спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. **Такими особами є малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатні вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом** (ст. 1241 ЦК). Для визначення обов'язкової частки спадкоємця треба встановити коло спадкоємців за законом тієї черги, яка за відсутності заповіту закликала б до спадкоємства.

Досить частими є випадки звернення до суду з позовом, в яких одночасно ставляться вимоги про встановлення факту прийняття спадщини та визнання права власності в порядку спадкування.

*Як приклад можна привести **аналіз судової практики.*** Так, у провадженні судді перебувала цивільна справа про встановлення факту родинних відносин, встановлення факту прийняття спадщини та визнання права власності на частку будинку в порядку спадкування. Рішенням суду позовні вимоги задоволено частково.

З аналогічними вимогами до Ленінського районного суду м. Миколаєва звернувся з позовом до державної податкової інспекції. Досліджуючи докази, долучені до матеріалів справи, суд також прийшов до висновку, що позовні вимоги є обґрунтованими, оскільки позивачем належними та допустимими доказами підтверджено факт вступу в управління та володіння спадковим майном.

Необхідно зазначити, що з приводу встановлення факту прийняття спадщини, та враховуючи положення статей 1268, 1269 ЦК, мова може вестися лише про встановлення факту постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини. Проте суди продовжують розглядати та задовольняти позовні вимоги про встановлення факту прийняття спадщини та визнання права власності на спадкове майно, оскільки іншим способом, крім судового, захистити право спадкоємця не має можливості.

Підстави внесення змін до свідоцтва про право на спадщину

(за О.К. Печеним²⁰²):

- виявлення спадкоємця, який вважається таким, що прийняв спадщину (ч. 3,4 ст. 1268 ЦК), але не отримав свідоцтва про спадщину і виявив намір отримати;

- виявлення спадкового майна, на яке не було раніше видане свідоцтво про право на спадщину, внаслідок чого частки спадкоємців у спадщині змінилися, зокрема змінився розмір обов'язкової частки в спадщині (ст. 1241 ЦК);

- зменшення розміру частки спадкоємця у спадщині за рішенням суду (напр. ч. 1 ст. 1241 ЦК);

Підставою визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину є відсутність права спадкування в особи, на ім'я якої було видане свідоцтво (наприклад, у разі, якщо ця особа була усунена від спадкування; відсутні юридичні факти, що давали б їй підстави для закликання до спадкування - утримання, спорідненість, заповіт; у випадку, коли спадкодавець, оголошений у судовому порядку померлим, виявився насправді живим і судові рішення про оголошення його померлим скасовано).

Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин які мають істотне значення.

Інші підстави для визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним (за І. Спасибо-Фатєєвою та Є. Рябоконе²⁰³):

- оформлення свідоцтва не уповноваженою на те посадовою особою;
- оформлення не за місцем відкриття спадщини;
- недодержання встановленої законом форми свідоцтва;
- видача свідоцтва, якщо серед ймовірних спадкоємців за законом або заповітом є ненароджена дитина спадкодавця, зачата за його життя;
- визнання заповіту недійсним;
- визнання відмови від спадщини недійсною;
- визнання шлюбу недійсним;

²⁰² Печений О. К. Науково-правовий висновок щодо визначення статусу онуків (правнуків) як спадкоємців п'ятої черги та співвідношення зі спадкуванням за правом представлення / Печений О. К. // Спадкове право. - 2009. - №2 (44). - С.32-33

²⁰³ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / За ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. - Серія «Коментарі та аналітика». - Х.: ФОП Колісник А. А., 2009. - 544 с.; Рябоконе Є.О. Спадкове правовідношення в цивільному праві: Монографія. – К.: Віпол,2002 - 266 с.

▪ порушення в зв'язку з видачею свідоцтва про право на спадщину прав інших осіб.

Право власності на земельну ділянку у порядку спадкування переходить до спадкоємців на загальних підставах, із збереженням її цільового призначення. Однак, як відзначає Чуднівець О. Д.²⁰⁴ процес оформлення спадкових прав на земельну ділянку має свої особливості.

Так, нотаріус при оформленні спадщини шляхом витребування відповідних доказів має перевірити певні факти, зокрема, визначити склад спадкового майна, на яке видається свідоцтво. Видача свідоцтва про право на спадщину на майно, яке підлягає реєстрації (у тому числі земельна ділянка), провадиться нотаріусом після подання правостановлювальних документів, які підтверджують право власності спадкодавця на таке майно.

Оформлення іноземними громадянами та особами без громадянства спадкових прав на земельні ділянки здійснюється за загальними правилами, передбаченими чинним цивільним законодавством. Однак, Земельним кодексом України²⁰⁵ встановлено обов'язок іноземного громадянина або особи без громадянства, що прийняли у спадщину земельну ділянку сільськогосподарського призначення, протягом року відчужити таку земельну ділянку. Невиконання зазначеної вимоги є підставою для примусового припинення прав на земельну ділянку, що здійснюється у судовому порядку.

Спадкування земельних ділянок, що підпадають під дію мораторію (земельних ділянок, що перебувають у власності громадян та юридичних осіб, для ведення товарного сільськогосподарського виробництва та земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства), встановленого Земельним кодексом України, відбувається на загальних підставах.

Видача свідоцтва про право на спадщину на майно, яке підлягає реєстрації, проводиться нотаріусом після подання правостановлюючих документів щодо належності цього майна спадкодавцеві та перевірки відсутності заборони або арешту цього майна.

У разі наявності заборони нотаріус письмово повідомляє кредито-

²⁰⁴ Чуднівець О. Д., Бичківський О. О. Особливості спадкування за законом усиновленими та усиновлювачами в Україні та в Європейських країнах: порівняльно-правовий аналіз: Матеріали щорічної міжнародної науково - практичної конференції ["Запорізькі правові читання"], (Запоріжжя, 17-18 травня 2007 р. / М-во освіти і науки, Запорізький національний університет. - Запоріжжя: ЗНУ, 2007. - 401 с.

²⁰⁵ Грін О. О. Спадкове право України: Навчальний посібник: Альб. схем /О.О.Грін. – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2012.- 208 с.

ра про те, що спадкоємцям боржника видано свідоцтво про право на спадщину.

Якщо на спадкове майно накладено арешт судовим чи слідчими органами, видача свідоцтва про право на спадщину затримується до зняття арешту.

3. Спадкова справа

Спадкова справа заводиться нотаріусом за місцем відкриття спадщини на підставі поданої (або такої, що надійшла поштою) першою заяви про прийняття спадщини, про відмову від прийняття спадщини, про відмову від спадщини, заяви про відкликання заяви про прийняття спадщини або про відмову від спадщини, заяви про видачу свідоцтва про право на спадщину, заяви про видачу свідоцтва виконавцю заповіту, заяви виконавця заповіту про відмову від здійснення своїх повноважень, заяви другого з подружжя про видачу свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного з подружжя, заяви про вжиття заходів до охорони спадкового майна, претензії кредиторів.

Заяви про прийняття спадщини або відмову від її прийняття подаються спадкоємцем особисто нотаріусу за місцем відкриття спадщини у письмовій формі у строки, визначені ст 1270 Цивільного кодексу України, тобто, протягом шести місяців з часу відкриття спадщини.

Не допускається приймати заяви про прийняття спадщини, про відмову від неї або заяви про їх відкликання, складені від імені спадкоємців їх представниками, що діють на підставі довіреностей.

Неповнолітня особа має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Заяву від імені малолітньої особи або недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун.

Малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, якщо не було подано заяву про відмову від прийняття спадщини з дотриманням вимог, встановлених законодавством.

Прийняття і відмова від прийняття спадщини можуть мати місце щодо всього спадкового майна. Спадкоємець не вправі прийняти одну частину спадщини, а від іншої частини відмовитись. Спадкоємець, який прийняв частину спадщини, вважається таким, що прийняв усю спадщину.

Не вимагається звернення до суду для визначення додаткового строку, достатнього для прийняття спадщини, якщо усі спадкоємці, які прийняли спадщину, подадуть письмову заяву про згоду на прийняття спадщини спадкоємцем, який пропустив строк для прийняття спадщини.

Такі заяви спадкоємців мають бути подані нотаріусу до видачі свідоцтва про право на спадщину.

За наявності такої згоди спадкоємцеві, який пропустив строк для прийняття спадщини, необхідно подати до нотаріуса за місцем відкриття спадщини заяву про її прийняття.

Якщо виникнення у особи права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, строк для прийняття такою особою спадщини встановлюється три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття. Якщо строк, що залишився, менший трьох місяців, він продовжується до трьох місяців.

Своєчасно надісланою вважається заява, справжність підпису особи на якій засвідчена або не засвідчена нотаріально, що направлена поштовим відправленням до закінчення шестимісячного строку для прийняття спадщини і яка надійшла нотаріусу після закінчення цього строку. Нотаріус приймає такі заяви, заводить спадкову справу та у випадку надходження заяви, справжність підпису на якій не засвідчено нотаріально, надсилає лист спадкоємцю, в якому пропонується надіслати заяву, оформлену належним чином, або особисто прибути до нотаріуса за місцем відкриття спадщини. У таких випадках конверт підшивається у спадкову справу.

Спадкоємець, який постійно проживав із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого статтею 1270 Цивільного кодексу, він не заявив про відмову від неї.

Слід також звернути увагу на те, що якщо спадщина відкрилася та була прийнята спадкоємцями фактично або поданням заяви до 01.01.2004 року, то діють норми Цивільного кодексу УРСР 1963 року. Якщо спадщина відкрилася до 01.01.2004 року і не була прийнята спадкоємцями до вступу в дію нового ЦКУ, то відносини щодо спадкування регулюються чинним ЦКУ.

Спадкоємець за заповітом має право відмовитись від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом. Якщо заповідач підпризначив спадкоємця, особа, на ім'я якої складено заповіт, може відмовитись від прийняття спадщини лише на користь особи, яка є підп-

ризначеним спадкоємцем.

Спадкоємець за законом має право відмовитись від прийняття спадщини на користь будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від черги, у тому числі внуків, правнуків, племінників та інших. Спадкоємець, на чю користь була здійснена відмова від права на частку у спадщині, має право відмовитися від її прийняття.

Неповнолітня особа може відмовитись від прийняття спадщини за згодою батьків, піклувальника і органу опіки та піклування. Це стосується і фізичної особи, цивільна дієздатність якої обмежена, яка може відмовитися від прийняття спадщини за згодою піклувальника і органу опіки та піклування. Батьки (усиновлювачі), опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній, недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування.

Приймаючи заяву про відмову від прийняття спадщини, нотаріус роз'яснює спадкоємцю правові наслідки такої відмови. Зокрема про те, що відмова від спадщини є безумовною та беззастережною. Про неможливість, наприклад, відмовитися від квартири, але прийняти грошові вклади, або зараз відмовитися від спадщини, а коли будуть сплачені всі борги спадкодавця, прийняти спадщину. А також про те, що якщо у спадкоємця протягом шести місяців з дня відкриття спадщини виникає бажання отримати спадщину, то він може відкликати заяву про відмову від спадщини та у встановленому законом порядку подати заяву про прийняття спадщини. Крім того, про можливість відмови від спадщини на користь іншого зі спадкоємців тощо.

У разі відмови від прийняття спадщини усіма спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування отримують спадкоємці за законом по чергово.

Як підкреслюють фахівці²⁰⁶, проблемними є питання щодо суб'єктного складу спадкоємців, насамперед, черговість, яка визначається за цією підставою спадкування в різних державах. Особи, які в одних державах можуть навіть не закликатися до спадкування, в інших - є спадкоємцями за законом тої чи іншої черги.

Розбіжності іноді такі суттєві, що знайти якийсь загальний знаменник досить важко. Так, наприклад, візьмемо першу чергу спадкоємців за законом за законодавством України. Відповідно до ст.1261 ЦК України в першу чергу право на спадкування за законом мають діти

²⁰⁶ Бичківський О. О. Спадкування за законом за законодавством України та окремих іноземних держав/Бичківський О. О., // Право - Вісник Запорізького національного університету, 2009. - № 23 – С. 235-245; Заїка Ю.О. Спадкове право України: Навч. посібник.- К.:Істина, 2006. – 216 с.

спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народженні після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки, а за ч.1 ст.1267 ЦК України - частки кожного із спадкоємців за законом є рівними. Тобто всі особи, перелічені в ст.1261 ЦК України, закликаються до спадкування одночасно і в рівних частках²⁰⁷.

За законодавствами інших держав, черговість, як правило, інша. Так, за законодавством Італії переважне право на спадщину мають родичі по низхідній лінії спорідненості, без обмежень ступеня спорідненості. Таким чином, діти та їхні нащадки переважають перед батьками та іншими пращурами, незважаючи на стать, вік та ступінь спорідненості. Якщо всі нащадки знаходяться в одному розряді та в одній черзі, майно поділяється на рівні частки. Якщо ж нащадки знаходяться в різних чергах одного розряду, більш дальні родичі спадкують за правом представлення.²⁰⁸ Розбіжності явні і щодо інших черг та порядку їх закликання.

Слід зазначити, що зміна черговості спадкування лише надає право спадкоємцю наступної черги на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, а не визнає його спадкоємцем цієї черги.

Отримавши право на спадкування разом із спадкоємцями іншої черги, такий спадкоємець вважається спадкоємцем тієї черги, до якої він належить відповідно до статей 1261-1265 ЦК.

Заведення спадкової справи.

Спадкова справа заводиться нотаріусом за місцем відкриття спадщини на підставі поданої (або такої, що надійшла поштою) першою заяви про прийняття спадщини або про вжиття заходів до охорони спадкового майна, претензії кредиторів.

При заведенні спадкової справи нотаріус за даними Спадкового реєстру перевіряє наявність заведеної спадкової справи, спадкового договору, заповіту.

У разі наявності заповіту нотаріусу подається його оригінал чи дублікат. Повна інформація про заповіт, який було посвідчено іншим нотаріусом, витребується нотаріусом шляхом направлення запиту.

У разі підтвердження факту заведення спадкової справи іншим нотаріусом нотаріус відмовляє заявнику у прийнятті заяви (іншого документа) та роз'яснює право її подачі за місцезнаходженням цієї справи, а у разі потреби (неправильно визначено місце відкриття спадщини) витребує цю справу для подальшого провадження.

²⁰⁷ Бичківський О. О. Спадкування за законом за законодавством України та окремих іноземних держав/Бичківський О. О., // Право - Вісник Запорізького національного університету, 2009. - № 23 – С. 235-245.

Номер спадкової справи присвоюється один раз і складається з порядкового номера, за яким вона зареєстрована в книзі обліку і реєстрації спадкових справ, та зазначається через дріб (дефіс) рік, у якому вона заведена.

Спадкова справа підлягає обов'язковій реєстрації у книзі обліку і реєстрації спадкових справ, Алфавітній книзі обліку спадкових справ та у Спадковому реєстрі.

При встановленні факту одночасного відкриття декількох спадкових справ (наприклад, за місцем проживання спадкодавця і за місцезнаходженням спадкового майна), спадкові справи, відкриті з порушенням вимог статті 1221 Цивільного кодексу України, повинні бути передані за належністю нотаріусу, до компетенції якого входить ведення цієї спадкової справи.

У справах нотаріуса, який передає спадкову справу за належністю, залишається на зберіганні копія спадкової справи з примірником супровідного листа та повідомленням оператора поштового зв'язку, а у разі передачі спадкової справи кур'єром – відмітка нотаріуса про одержання спадкової справи у Розносній книзі для місцевої кореспонденції. Нотаріус, який одержав спадкову справу, що була направлена йому за належністю, реєструє її згідно з цим Порядком. Якщо таким нотаріусом уже було заведено спадкову справу до майна зазначеного спадкодавця, то при одержанні спадкової справи від іншого нотаріуса він реєструє її у Журналі реєстрації вхідних документів і підшиває до основної спадкової справи.

Якщо один із спадкоємців, який подав заяву про прийняття спадщини, помер до одержання свідоцтва про право на спадщину, копія спадкової справи направляється тільки за письмовим запитом нотаріуса, яким заведено спадкову справу після такого померлого.

Незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

У разі складання спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. Тільки у разі смерті останнього з подружжя право на спадкування належить особі, визначеній подружжям у заповіті (ст. 1243 ЦК).

Так як **приклад** можна привести рішення суду про визнання права власності в порядку спадкування за заповітом на житловий будинок за громадянином після смерті його батька Суд не звернув уваги на те, що подружжя склали спільний заповіт щодо належного їм майна, оскільки помер тільки один з подружжя, тому їх син, позивач по справі, не мав

права на спадкування за спільним заповітом після смерті батька, оскільки відповідно до ст. 1243 ЦК його частка переходить до дружини. Позивач має право на спадкування за заповітом тільки у разі смерті обох батьків. Якщо заповіт містить суперечливі положення, за вимогою заінтересованих осіб застосовується тлумачення заповіту (ст. 1256 ЦК) за умови, якщо відсутні підстави визнання заповіту недійсним, тобто тлумаченню підлягає лише дійсний заповіт. Для тлумачення змісту заповіту застосовуються також загальні правила тлумачення змісту правочинів встановлені ст. 213 ЦК.

Окрім того, якщо у складі спадщини, яку прийняв спадкоємець, є нерухоме майно, спадкоємець зобов'язаний зареєструвати право на спадщину в органах, які здійснюють державну реєстрацію нерухомого майна, оскільки право власності на нерухоме майно виникає у спадкоємця саме з моменту державної реєстрації цього майна.

Видача свідоцтва про право на спадщину на майно, що підлягає реєстрації, здійснюється нотаріусом після отримання правовстановлювальних документів про належність цього майна спадкодавцеві та перевірки відсутності заборони чи арешту цього майна.

Пунктом 8 ППВСУ від 30 травня 2008 року № 7 встановлено, **якщо будівництво здійснювалося згідно із законом, то у разі смерті забудовника до завершення будівництва його права та обов'язки входять до складу спадщини.** Законодавством передбачено порядок прийняття в експлуатацію будівель інспекцією архітектурно-будівельного контролю за місцем їх розташування, який не може підмінятися судовим рішенням.

Визнання права власності в порядку спадкування на недобудований будинок відповідно до чинного законодавства України неможливе.

Потрібно визнати правильною практику судів щодо визнання за спадкоємцем майнових прав забудовника, як таких, що входять до складу спадщини.

Так, рішенням Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 10 лютого 2011 року визнано за позивачами П. та Д. по S частині за кожним права забудовника жилого будинку та господарських будівель і споруд за адресою: вул. X., м. Запоріжжя в порядку спадкування після смерті У., яка померла 13 листопада 1998 року, та С., яка померла 23 листопада 2006 року. Суд зазначив, що будівництво відбулося на відведених для цього земельній ділянці на законних підставах, але після закінчення будівництва житловий будинок було не здано в експлуатацію, тому до спадкоємців переходить право забудовників на оформлення зазначеного будинку у встановленому законом порядку, а сам будинок слід

вважати до здачі його в експлуатацію незавершеним будівництвом.

Кіровоградським районним судом (справа № 2-323/11) за спадкоємцем визнано право забудовника щодо недобудованого будинку, відсоток готовності якого становить S %, з правом здачі будинку в експлуатацію та отримання на своє ім'я документів, що посвідчують право власності.

4. Внесення змін до свідоцтва чи скасування свідоцтва про право на спадщину

За згодою всіх спадкоємців, які прийняли спадщину, нотаріус за місцем відкриття спадщини може внести зміни до свідоцтва про право на спадщину.

На вимогу одного із спадкоємців за рішенням суду можуть бути внесені зміни до свідоцтва про право на спадщину.

У випадках, встановлених частинами першою і другою статті 1300 ЦК, нотаріус видає спадкоємцям нові свідоцтва про право на спадщину.

Свідоцтво про право на спадщину визнається недійсним за рішенням суду, якщо буде встановлено, що особа, якій воно видане, не мала права на спадкування, а також в інших випадках, встановлених законом.

У статті 1301 ЦК встановлено, що можливими є випадки визнання свідоцтв про право на спадщину недійсними лише судом, але названо тільки одну підставу. До наведеного в даній нормі можна додати випадки визнання заповітів недійсними, коли шлюб між подружжям було визнано недійсним²⁰⁹.

Така категорія справ розглядається в порядку позовного провадження, а тому спадкоємці вправі просити суд вирішити правовідносини відповідно до закону:

- визнати свідоцтво про право на спадщину недійсним;
- визнати свідоцтво про право на спадщину недійсним і врегулювати правовідносини своїм рішенням.

Тому рішення суду лише про визнання свідоцтва про право на спадщину недійсним зумовлюватиме обов'язок нотаріуса видати нове свідоцтво з врахуванням рішення суду.

Але суд вправі постановити рішення і врегулювати права та обов'язки спадкоємців своїм рішенням. В останньому випадку свідоцтво

²⁰⁹ Зайцев О. Л. Основні положення спадкового права / О. Л. Зайцев // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 112–115 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10zolpcp.pdf>

буде визнаватися недійсним, але нове свідоцтво нотаріусом видаватися не повинно, оскільки рішенням суду будуть встановлені права та обов'язки всіх спадкоємців і за своїми правовими властивостями рішення суду володіє загальнообов'язковістю.

Перерозподіл спадщини.

ЦК регламентується випадок, якщо після спливу строку для прийняття спадщини і після розподілу її між спадкоємцями спадщину прийняли інші спадкоємці (частини 2 і 3 ст. 1272), вона підлягає перерозподілу між ними.

Такі спадкоємці мають право вимагати передання їм у натурі частини майна, яке збереглося, або сплати грошової компенсації.

Якщо майно, на яке претендує спадкоємець, що пропустив строк для прийняття спадщини, перейшло як відумерле до територіальної громадяни і збереглося, спадкоємець має право вимагати його передання в натурі. У разі його продажу спадкоємець має право на грошову компенсацію.

Можливість перерозподілу спадщини зумовлюється тими об'єктивними обставинами, які можуть зумовлювати пропуск строку для прийняття спадщини з поважних причин, коли особа відмовилась від спадщини під примусом тощо. На практиці можуть існувати випадки, коли один або декілька спадкоємців вважатимуться такими, що прийняли спадщину (ст. 1268 ЦК), але не братимуть участі у її розподілі і реальні частки їм не виділятимуться, тоді як інші спадкоємці отримають свідоцтва про право на спадщину.

Тому обґрунтовано вважають що одним із обов'язків спадкоємців є повідомлення нотаріуса, який видає свідоцтво про право на спадщину, про інших відомих їм спадкоємців.

Час, встановлений у даній нормі, після спливу строку для прийняття спадщини і після розподілу її між спадкоємцями потребує уточнення. Спадщина може перерозподілятися навіть після видачі свідоцтва про право на спадщину і оформлення та реєстрації прав на спадщину.

Щодо положення про вимогу передати спадкоємцям частину майна, яке збереглося, або сплати грошової компенсації, то це питання слід було б більш ґрунтовно у цій нормі визначити. Поняття «майно, яке збереглося» треба сприймати разом з іншими нормами ЦК. Гарантуючи власнику, який на законних підставах набув право власності, непорушність такого права (ст. 321 ЦК), держава має дбати й про його стабільність. Тобто представляється, що в цій нормі йдеться про випадки, коли майно збереглося за правом власності у спадкоємця, а не було відчужене на законних підставах іншій особі.

Оскільки у ст. 1279 ЦК встановлено переважне право окремих спадкоємців на виділ їм спадкового майна в натурі, а в коментованій нормі іншого положення не встановлено, то таке право застосовується й при перерозподілі спадщини.

При цьому негативна практика "заниження" вартості об'єктів нерухомого майна свідчить також про те, що не завжди договір купівлі-продажу таких речей може однозначно братися за основу при визначенні розміру грошової компенсації. Спадкоємець у даному випадку вправі вимагати грошової компенсації, але за реальною ціною на день продажу майна, оскільки договір купівлі-продажу в таких справах буде лише одним із доказів його відчуження.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Міжнародні договори:

1. Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах (в редакції 2002 року)// Мінськ 22 січня 1993 року Закон України “Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах” // Відомості Верховної Ради України.- 1994, N 46, ст.417
2. Гаагська конвенція про колізію законів,що стосуються форми заповідальких розпоряджень від 5 жовтня 1961 року.
3. Гаагська конвенція про право, яке підлягає застосуванню до спадкування нерухомого майна від 1 серпня 1989 року.
4. Гаагська конвенція стосовно міжнародного управління майном померлих осіб від 2 жовтня 1973 року.
5. Вашингтонська конвенція про єдиний закон стосовно форми міжнародного заповіту від 26 жовтня 1973 року.

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України від 28.06.1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України від 03.10.2003, 2003 р., № 40, стаття 356.
3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
4. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України від 08.10.2004, 2004 р., № 40, / 40-42 /, стор. 1530, стаття 492.
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 року № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22. – Ст. 144.
6. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, N 3-4, ст. 27.
7. Податковий кодекс України // Відомості Верховної Ради України від 08.04.2011, 2011 р., № 13, / № 13-14, № 15-16, № 17 /, стор. 556, стаття 112.
8. Закон України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України від 28.09.1993 - 1993 р., № 39, стаття 383.
9. Закон України "Про господарські товариства" від 19 вересня

1991 року // Відомості Верховної Ради. - 1991.- №49.

10. Закон України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2008, N 50-51, ст.384.

11. Закон України «Про фермерське господарство» від 19.06.2003 року // Голос України. – 29.07.2003 року.

12. Закон України «Про кооперацію» від 10.07.2003 р. // Урядовий кур'єр. – 2003. – 27 серпня.

13. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.92 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст.504.

14. Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV «Про міжнародне приватне право» // Відомості Верховної Ради України від 12.08.2005 – 2005., № 32, стор. 1278, ст. 422.

15. Закон України “Про авторське право і суміжні права” від 23 грудня 1993 року (викладений у новій редакції Законом України від 11 липня 2001 року) // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – N 13.

16. Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №36. – Ст.524.

17. Закон України «Про обіг векселів в Україні» від 05.04.2001р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №24. – ст.128.

18. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006р. // Відомості Верховної Ради України, 2006, N 31, ст.268.

19. Постанова Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №35. – Ст.517.

20. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 // Офіційний вісник України від 07.03.2012 — 2012 р., № 17, стор. 66, стаття 632.

21. Порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2011 № 3306/5 // Офіційний вісник України від 02.12.2011 — 2011 р., № 91, стор. 172, стаття 3312.

22. Правила реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 р. N 52/5 // Офіційний вісник України від 03.11.2000 - 2000 р., № 42, стор. 205, стаття 1803.

23. Про затвердження Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України: Наказ Міністерства юстиції України та Міністерства закор-

донних справ України від 27.12.2004 року № 142/5/310 // Офіційний Вісник України. – 2004. – № 52. – Ст. 3492.

24. Роз'яснення Міністерства юстиції України від 14.12.2011р. щодо повноважень щодо вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, посадовими особами органів місцевого самоврядування, консульськими установами України // <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0072323-11>

25. Лист Міністерства юстиції України "Щодо переходу прав на частку у спадщині" від 8 травня 2007 р. N 19-35-84 // Бізнес: законодавство та практика - 2007 р., № 17, стор. 47.

26. Лист Міністерства юстиції України "Щодо практики укладання договорів на управління спадщиною" від 4 жовтня 2005 р. N 31-32/1694 // www.rada.gov.ua

Рекомендована література:

4. Абрамова Є.Н., Аверченко Н. Н., Байгушева Н. Н.. Цивільне право: підручник: у 3-х томах. Том 3. Частина 2., 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uport.inf.ua/grajdanskoe-pravo-uchebnik-tomahtom53.html>

5. Бичківський О. О. Спадкування за законом за законодавством України та окремих іноземних держав/ Бичківський О. О., // Право – Вісник Запорізького національного університету, 2009. – № 23 – С. 235-245

6. Бондарева М. В. Види і підстави спадкування: теорія і нотаріальна практика / М. В. Бондарева // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 3 (4) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lclaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-4-2013/item/124-vydy-i-pidstavu-spadkuvannia-teoriia-i-notarialna-praktyka-bondarieva-m-v>

7. Гончаренко В.О. Охорона спадкового майна / В.О. Гончаренко // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 53. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apdp.in.ua/v53/32.pdf>. – С. 212-213.

8. Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. – М.: Юрид. лит., 1967. – С. 46;

9. Граніна І. В. Актуальні питання охорони спадкового майна виконавцем заповіту /І. В. Граніна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/>

10. Грін О. О. Спадкове право України: Навчальний посібник: Альб. схем /О.О.Грін. – Ужгород: 2012. – 208 с.

11. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: Монографія. 2-е вид. – К.: КНТ, 2007. – 288 с.;
12. Фурса Є. Спадкування з іноземним елементом: порівняльний аспект, теорія і практика // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 4(98). – С. 91.
13. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ю.О. Заїка. – К., 2007. – С. 20.
14. Зайцев О. Л. Основні положення спадкового права / О. Л. Зайцев // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 112–115 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10zolpcr.pdf>
15. Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. –Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – С. 283.
16. Іванова К. Ю. Склад спадщини: Теоретичні та практичні проблеми визначення / К. Ю. Іванова / Електронне наукове фахове видання Порівняльно-аналітичне право №5. – 2015. – С. 112
17. Канюк Н.М. Класифікація принципів спадкування // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 4. – С. 154.
18. Ковальчук Я. В. Основоположні аспекти відмінності між спадкуванням за законом та спадкуванням за заповітом / Ковальчук Я. В. // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 200.
19. Кравченко М.Г. Роль нотаріуса в захисті спадкових прав за законодавством України // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. Випуск 3. Том 1.– 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lj.kherson.ua/2015/pravo03/part_1/3-1_2015.pdf
20. Кухарев О. Є. Спадкове право України: навч. посібник / О. Є. Кухарев.//– К.:Алерта, 2013. – 328
21. Лещенко Л.В. Склад спадщини за цивільним законодавством. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес, сімейне право; міжнародне приватне право. Харків – 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Leshenko/d_Leshenko.pdf. – с. 174.
22. Мельник Ю. О. Правове регулювання механізму охорони спадкового майна / Ю.О.Мельник // Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право. – Випуск 34. – Том 1. – 2015. – С. 96-97
23. Нелін О. «Двір» («дворище») в сімейній і соціальній організації українського соціуму та у спадковому праві України (XI – XIX ст.) // Юридична Україна. – 2014. – № 4. – С. 4.
24. Орач Є. М., Тишик Б. Й. Основи римського приватного права:

Навчальний посібник – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – С. 219.

25. Печений О. К. Науково-правовий висновок щодо визначення статусу онуків (правнуків) як спадкоємців п'ятої черги та співвідношення зі спадкуванням за правом представлення / Печений О. К. // Спадкове право. – 2009. – №2 (44). – С. 32-39.

26. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник / З. В. Ромовська. – К.:Прав. єдність, 2009. – 264 с.

27. Святецька І. Управління спадщиною (стаття 1285 Цивільного кодексу України) / І. Святецька // МЕН № 4. – 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yurradnik.com.ua/stati/>

28. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 334.

29. Спадкове право України, навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. К. Брукацький - К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. – С. 270.

30. Спадкове право: навч. посіб. / Ю. О. Заїка, С. О. Рябоконт. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С.132.

31. Фомічова Н. В. Проблема відповідальності спадкоємця за борговими зобов'язаннями спадкодавця в Україні / [Електронний ресурс] / Н. В. Фомічова // Митна справа №5(95)'2014, частина 2, книга 2. – Режим доступу : <http://otherreferats.allbest.ru/law/d00724690.html>

32. Фомічова Н. В. Проблема відповідальності спадкоємця за борговими зобов'язаннями спадкодавця в Україні / [Електронний ресурс] / Н. В. Фомічова // Митна справа №5(95)'2014, частина 1, книга 1. – Режим доступу : <http://otherreferats.allbest.ru/law/d00724690.html>. – С. 227

33. Фурса С.Я. Теорія нотаріального процесу Науково-практичний посібник / За заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – с.299

34. Харитонов Є.О. Цивільне право України / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, О.В. Старцев. – Вид. 3-тє, перероб., і допов.. –К.: Істина.-2011.-808с.

35. Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К.: Істина, 2005. – С. 742;

36. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт.кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. –Т. 1. – 656 с.

Навчальне видання

СПАДКОВЕ ПРАВО

Навчальний посібник

Колектив авторів

Керівник авторського колективу –
кандидат юридичних наук, доцент
Нестерцова-Собакарь О.В.

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*

Підп. до друку 11.04.2018 р. Формат 60x84/16. Друк – трафаретний. Папір офісний.
Гарнітура – Times. Ум.-друк. арк. 10,00. Обл.-вид. арк. 10,25.
Зам. № 02/18-нп. Тираж – 100 прим.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6054-р від 28.02.2018